Сантăр Аксар

ШĂНКĂР–ШĂНКĂР ШЫВ

Çыравçă-ăсчах чăваш ачипе калаçни

Шупашкар 2003

Раççей Федерацийĕн Вĕрентӳ министерстви

И.Я.Яковлев ячĕллĕ Чăваш патшалăх
педагогика университечĕ

Сантăр Аксар

ШĂНКĂР–ШĂНКĂР ШЫВ

Çыравçă-ăсчах чăваш
ачипе калаçни

Чăваш Республикин Вĕрентӳ министерстви шкулсенче
усă курма сĕннĕ

Шупашкар 2003

ББК 84(2Рос=Чув)-445
М-549

Сантăр Аксар (Александр Иванович Мефодьев). Шăнкăр-шăнкăр шыв. (Çыравçă-ăсчах чăваш ачипе калаçни). – Шупашкар: И. Я. Яковлев ячĕллĕ Чăваш патшалăх педагогика университечĕ, 2003. – 73 с.

Редактор канд. филол. наук, доцент А. Е. Горшков

Рецензенты:

Земляков А. Е., доктор педагогических наук, профессор кафедры ИОЭиЯ ЧГПУ им. И. Я. Яковлева;.

Желтухин Г.Н., доцент факультета журналистики ЧГУ им. И.Н. Ульянова, гл. редактор журнала «Тăван Атăл»;
Ермилова Е. В., научный сотрудник Чувашского государственного института гуманитарных наук.

Филологи ăслăлăхĕсен кандидачĕ, доцент, çыравçă А. И. Мефодьев хăйĕн кĕнекине чăваш ачисене халаллать. Çамрăк туссемпе чуна уçса ăш пиллĕн калаçать, хамăр халăхăн ырă енĕсемпе паллаштарать, вĕсене упрама, аталантарма йыхăрать. Çитĕнекен ăрупа Тăван çĕршыв, патриотлăх, кăмăл-сипет, ырăпа илем, чун-чĕре пуянлăхĕ çинчен калаçать. Ку çырусене автор маларах «Çилçунат» («Самант») журналта «Редактор сăмахĕ» тата «Педагог сăмахĕ» ярăмсемпе пичетлесе кăларнă.

© Мефодьев А. И., 2003
© ЧГПУ им. И. Я. Яковлева, 2003

ШĂНКĂР–ШĂНКĂР ШЫВ

ÇАМРĂК ТУСĂМÇĂМ, ЧĂВАШ АЧИ!

Вырăссен аслă çыравçи Антон Павлович Чехов çапла каланă: «Çынра пурте илемлĕ пулмалла: сăн-сăпачĕ те, çипуçĕ те, чун-чĕри те, шухăшĕ те». Питĕ тĕрĕс те ăслă сăмахсем кусем. Этем ырă та чипер пуласси, паллах, чи малтан хăйĕнчен килет. Çавăнпа та санăн, çамрăк тусăм, мĕн пĕчĕкрен аслаçу-асаннӳн, кукаçу-кукамун, аçу-аннӳн, пиччӳ-аппун, тăван-пĕтенӳн, ял-йышун мĕн пахи-лайăххи пур, ăна мĕн пĕчĕкрен ăша хывса, алла илсе пымалла.

Пирĕн халăхăмăрăн пархатарлă наци паллисем тем чухлех. Вĕсен шутĕнче: тĕлĕнмелле хастарлăхпа ĕçченлĕх, сапăрлăхпа сăпайлăх, тасалăхпа тӳрĕлĕх, чăтăмлăхпа тӳсĕмлĕх, иксĕлми аптраманлăх. Ку пахалăхсене чăваш халăхĕ инçетри аваллăхран ламран лама куçарса, тăсса, нумайлатса пынă. Эсир те, яш ăру, хăвăрăн несĕлĕрсен ырă паллисене, йăли-йĕркисене вăйлатса, пуянлатса пырасси пирки иккĕленӳ пулман, пулас та çук.

Кашни халăхăн хăйĕн чĕлхи-пуплевĕ, юрри-ташши, купăсĕ-сăрнайĕ, эрешĕ-тĕрри, апачĕ-çимĕçĕ... Чăвашсен те вĕсем ыттисеннипе пăтрашăнми, ăрасна, урăхла. Халăхăмăр чăн сăн-сăпатне ан çухаттăр тесен çак пахалăхсене упрамалла, сармалла, çĕнĕ пусăма çĕклемелле. Çак енĕпе те, çамрăк тусăм, аслă ăрусем умĕнче санăн тивĕçӳ, санăн яваплăху пысăккине ăнланатăн пулĕ, тетĕп.

Этемлĕх нумай-нумай ĕмĕр хушшинче çĕр çинче ырăлăхпа илеме, пархатарлăха аталантарас енĕпе паха опыт пухнă. Килĕшӳпе çураçу, юратупа туслăх, кăмăлсипет, пĕлӳ, ăшăлăхпа çутăлăх йăхран-йăха куçса, аталанса, лайăхланса пынă. Çамрăксем яланах аслисенчен тĕслĕх илсе, вĕренсе малалла кайнă. Вĕсем çĕр çинчи ырăлăхпа илем тĕнчине хăйсем енчен палăруллă çĕнĕ йĕрсем хывнă, витĕмлĕ тĕс кĕртнĕ, начар пулăмсемпе туртăмсене вара пур майсемпе те чакарма тăрăшнă. Эсĕ те, паянхи чăваш ачи, çавсенчен юлмастăнах ĕнтĕ.

Эпĕ те çак пĕчĕкçĕ кĕнекере санпа шăпах çав ыйтусем тавра калаçасшăн. Хамăн шухăш-туйăма, кăмăлтуртăма сан патна çитересшĕн, хам курни-илтнине çырса кăтартасшăн, сĕнӳсемпе канашсем парасшăн. Вĕсем сана пулăшайсан, кăштах усă кӳрейсен тем пекех савăннă пулăттăм.

Вуласа тухнă хыççăн хăвăн шухăшусене, асăрхаттарăвусене мана çырса пĕлтерсен аванччĕ. Адресĕ çапла: 428000, Шупашкар хули, К. Маркс урамĕ, 38, И.Я. Яковлев ячĕллĕ Чăваш патшалăх педагогика университечĕ, чăваш филологи факультечĕ, А. И. Мефодьева – Сантăр Аксара.

Кĕнеке авторĕ

Пĕрремĕш калаçу

АННЕМĔР – КУН-ÇУЛ НИКĔСĔ

Çапла, çамрăк тусăмçăм, сăмахăма эпĕ аннемĕртен пуçласшăн. Çыннăн тăванĕсем нумаййи пурне те паллă-ха. Ашшĕ-амăшĕ те, аслашшĕ-асламăшĕ те, кукашшĕ-кукамăшĕ те, пиччĕшĕ-аппăшĕ те, шăллĕ-йăмăкĕ те тата ыттисем те пур унăн. Çапах та çавсенчен чи хаклăраххи те чи çывăхраххи анне шутланать. Мĕншĕн тесен вăл ачана юн парать, чун парать, кун парать, çут тĕнчене кăларать.

Анне – пурнăç пуçламăшĕ. Анне – кун-çул никĕсĕ, унăн вĕççĕр тĕрекĕ. Анне – халăхăн шанчăкĕ, чысĕ, мухтавĕ. Çулпуççемпе паттăрсем, сăвăççемпе ăсчахсем тем пек аслă пулччăр, пурпĕрех амăшĕ вĕсенчен çӳлерех тăрать. Лешсем вара унăн ачисем кăна. Вăл вĕсене çуратнă, кăкăрне ĕмĕртнĕ, сăпкара сиктернĕ, лăпкаса ӳстернĕ, утма, калаçма вĕрентнĕ, çунат парса çӳлелле вĕçтернĕ. Ывăлĕн-хĕрĕн кашни çитĕнĕвĕнче – амăшĕн çитĕнĕвĕ, кашни савăнăçĕнче – амăшĕн савăнăçĕ, кашни кулянăвĕнче – амăшĕн кулянăвĕ.

Ĕмĕрсем хушши халăх хĕрарăма мухтаса, ăна хакласа питĕ нумай ăслă сăмахсем каланă. Чăвашсен те сахал мар ун йышшисем: «Анне – кэпе, унпа вăрçма юрамасть», «Анне кĕлли тинĕс тĕпĕнчен кăларать», «Анне пĕрре, Тăван çĕршыв пĕрре», «Амăш патакĕ – ăс патакĕ», «Амăшĕ епле – хĕрĕ çапла», «Амăшĕ ачишĕн тур пулăштăр, тет», «Амăшĕшĕн ача паха», «Амăшĕшĕн ачисем алăри пӳрне пек».

Чăвашсен сăрă ăстисем аннене халалласа мĕн чухлĕ ӳкерчĕк ăсталаман пулĕ. Вĕсен шутĕнче - А. Кокелĕн 1905 çулта хайланă «Чăваш хĕрарăмĕн портречĕ», Н. Сверчковăн «Арăм портречĕ» (1918), «Хĕр вăрлани» (1938), М. Спиридоновăн «Григорьева сăвуçă» (1938), «Чăваш хĕрĕ Ирина» (1945), В. Макаровăн «Панулмиллĕ чăваш хĕрĕ» (1938), «Çеçпĕл амăшĕ» (1961), В. Семеновăн «В. П. Кузнецова» (1975), Р. Федоровăн «Г. Н. Волков академик амăшĕ» (1995), Н. Овчинниковăн «Космонавт амăшĕ» (1972), «Салтак амăшĕ» (1978), «Чăваш мадонни» (1974), А. Даниловăн «Анне» (1998) ӳкерчĕкĕсем.

Кăçал Шупашкар варринче, Аслă Атăл кукри хĕрринче «Анне-управçă» палăк ӳссе çĕкленчĕ. Ăна пирĕн халăхăмăр ниме йĕркипе укçа пухса кĕске вăхăтра туса лартрĕ. Çак монумент – пирĕн йăхтешĕмĕрсем хăйсене çуратса пăхса ӳстернĕ çынна вĕçĕ-хĕррисĕр юратнине, хисепление, парăннине çирĕплетекен питех те пархатарлă тĕслĕх.

Аннемĕр чăваш ӳнерĕн ытти тĕсĕсенче те самаях анлăн сăнланса юлнă. Уйрăмах ку енĕпе сăмахлăх уйрăлса тăрать. Хĕрарăм сăнарĕллĕ хайлавсем Октябрь пăлхавăрĕччĕнех йышлă çуралаççĕ. Пысăк калăплă жанрсенчен И. Юркинăн «Мул» повеçĕ, Турхан Яккăвĕн «Варуççи», Н. Шупуççыннин «Янтрак янравĕ», К. Ивановăн «Нарспи» поэмисем палăрса тăраççĕ. Чăваш поэзийĕнче «Анне» ятлă пĕрремĕш сăвва XIX ĕмĕр вĕçĕнче Турхан Яккăвĕ çырать. Çав саманари чăваш амăшĕн салхуллă сăнарне автор ача куçĕпе, ача чунĕпе чĕрене тивмелле ӳкерсе кăтартать:

Аннем кайнă сарăхайса, -
Пичĕ-куçĕсем – шурă тăм.
Аннем çине эп пăхсассăн
Куççуль çумăр пек юхатчĕ.
Эп куççуль кăтартас маршăн
Ӳпне выртаттăм – йĕреттĕм...

Çирĕммĕш ĕмĕрте Чăвашъенре тĕнчери чи юратнă çак çын çинчен çырман пĕр сăвăç та юлман-тăр. Кунта П. Хусанкайăн «Анне», Г. Волковăн «Аннеçĕм, анне...», М. Сениэлĕн «Анне», Ю. Сементерĕн «Амăш чунĕ» сăввисене асăнни те çителĕклĕ. Çак жанрлă хайлавсенчен чылайăшне пирĕн композиторсем юрра хывреç. Аннене халалланă юрăсене илес пулсан, чăвашсенни чухлĕ нихăш халăхăн та çук пулĕ. Вĕсем Шупашкарти радиопа телевидени тăрăх, тĕрлĕрен уявсемпе концертсенче кунĕн-çĕрĕн янăраççĕ. Чи çепĕççисем те чи селĕммисем хушшинче А. Сергеевпа А. Галкинăн «Аннене», Г. Хирпӳпе В. Урташăн «Тавах, аннем», А. Сергеевпа П. Плотниковăн «Лар, аннеçĕм, юнашар», Ю. Жуковпа В. Шемекеевăн «Юратнă, кăмăллă аннем», Ф. Лукинпа В. Давыдов-Анатрин «Анне, тĕнчере эс пĕрре» юррисем. Ку вăл – пирĕн халăх аннене чăннипех те сăваплă та асамлă çын вырăнне хунине, ăна яланах пуç тайса тав туса тăнине çирĕплетекен тата тепĕр пархатарлă пулăм. Çакна хамăрăн мухтавлă ăсчахăмăр Г.Н. Волков академик та хăйĕн ĕçĕсенче пĕрре мар палăртать: «Анне – пурнăçра чи чыслă та пархатарлă тема. Тĕнчипех вăл çавнашкал. Апла пулин те чăвашшăн çав тема темле тарăнрах шухăшпа çыхăннă. Мĕншĕн тесен халăх хăйĕн йăли-йĕркинче аннене турăпа тан шутлать, ăна уйрăмах пысăк вырăна хурать».

Çапла, питĕ тĕрĕс те вырăнлă калать Геннадий Никандрович. Анне – чăвашшăн çутă та ялтравлă ят. Çĕршер çул хушши çапла пулнă вăл, халĕ те çаплах, ӳлĕм те çаплах пулĕ.

Паллах, эпир çак тапхăрта пăтравлă та пăтранчăк саманара пурăнатпăр. Йĕри-тавра пире сиенлĕ те синкерлĕ пулăмсем хупăрласа илнĕ: ĕçкĕ-çикĕ иртĕхĕвĕ, вăрçă-хирĕçӳ, çарату-аркату, аскăнлăх-ясарлăх, наркомани, токсикомани, спид... Çаксем пурте сăпайлă та сапăр, тăрăшуллă та ĕçчен, таса та тӳрĕ чунлă чăваш тĕнчине хĕсеççĕ те хĕсеççĕ. Анчах чăтас пулать, çухалса, аташса кайма юрамасть. Чи малтан хамăрăн тăванлăх, чăвашлăх туйăмне упраса хăвармалла пирĕн. Кил-йыш, çемье çине ытларах таянмалла. Ку енĕпе аслă çутавçăмăр И. Я. Яковлев халалне яланах асра тытасчĕ. Вăл акă мĕн пилленĕ пире: «Çемйĕре лайăх пăхса усрăр: çемье вăл халăх чаракĕ, патшалăх чаракĕ. Çемье пурнăçĕ тĕлĕшпе ваттисем каланă сăмаха чăваш халăхĕ яланах хытă тытса тăнă. Çак пурлăха лайăх сыхласа пурăнăр. Çемьенĕн лăпкă пурнăçĕ пире пурнăç хыттинчен хӳтĕлесе тăрать. Килĕштерсе тĕреклĕ тăракан çемьешĕн катаран килекен пурнăç синкерĕсем хăрушă мар. Ӳтĕре ясарпа ан варлăр, ӳсĕртекен, астаракан япаларан шикленĕр. Çемйĕре сыхă усрасан, ачăрсене чипер упраса пурăнсан, килĕштерсе лăпкă ĕçлесе пурăнма хăвăр валли тĕреклĕ чарак лартса хурăр».

Пĕрремĕш калаçăва вĕçлесе пынă май каллех Г.Н. Волков академик каланисем аса килеççĕ. Унăн сăмахĕсемпе чĕнсе калам: «Кирек мĕнле этемĕн те пĕтесси вăл хăйĕн амăшĕ умĕнчи тивĕçне маннинчен пуçланать. Асра тыт çакна. Санăн аннӳне çынсем çемьепе йăхăн совеçĕ тесе те калаççĕ. Амăшне хисеплемен çемьере пысăк чунлă ачасем пулаймаççĕ. Халлĕхе аннӳ чĕрĕ пулсан, эсĕ те сывă. Вилĕмсĕр. Вăл çук-тăк - çак çĕр çинче пурте тĕрексĕрленет, çемçелет, санăн тĕрев юписемпе шăпусем те чĕтренмелăканма тапратаççĕ». Ку сăмахсем, çамрăк тусăм, пĕр сана анчах мар, санăн аçу-аннӳне те пырса тивеççĕ. Манса ан кай эсĕ вĕсене. Аннӳ пилне-халалне пĕр пăркаланмасăр пурнăçа кĕрт. Унăн сăмахне ĕмĕрӳ тăршшĕпех асра тыт. Ăна итлемесен пĕтетĕн, арканатăн. Аннӳнтен илнĕ ырă туйăмсене, унăн мĕн пур чун пуянлăхне хăвăн урлă ывăлусемпе хĕрӳсене пар. Ху та маттур пул, ачусене те маттур атте-анне пулма хатĕрле. Пире çуратнă ытарайми çынсен паха енĕсем ĕмĕр-ĕмĕр пурăнччăр, малалла тăсăлччăр, нумайланса, вăйланса, аталанса пыччăр.

Аннӳне яланах хисепле, сума су, çамрăк тусăм. Ун тĕлĕшпе пĕрмаях тимлĕ пул, ун валли чи çепĕç те ăшă сăмахсем суйла. Кун-çул вĕçĕнче ăна канлĕ ватлăх сун. Пурнăçран вăхăтсăр уйрăлса кайрĕ пулсан – унăн вилтăпри умĕнче пуçна тайса тăма, сума сума ан ман.

Иккĕмĕш калаçу

ЫТАРАЙМИ ТĂВАН КĔТЕС

Мĕн вăл тăван кĕтес? Хамăра кун панă атте-анне, çывăх пĕлĕш-тăван, хурăнташсем, кӳршĕсем, ял-йыш. Вăл – тăван кил-çурт, сад пахчи, анаткаспа тукас тата вăтакас урамĕсем, çуралса ӳснĕ ял. Хама илес пулсан тăван кĕтес вăл таврари Тикеш, Ишек, Турхан, Шăхаль, Тăрăн, Катек ялĕсем те. Вăл – пӳрт умĕнчи лаштра йăмрапа йăрăс хурăн, лупас хыçĕнчен пуçланакан çĕр улми йăранĕсем, садри улмуççисемпе чиесем, пĕчĕк хăмла пахчи, вĕллесем. Вăл – ял варринчи икĕ хутлă шкул, Культура çурчĕ, стадион, пĕве, тӳпемри çил арманĕ, лаша вити, машинăсемпе тракторсем тăракан вырăн, йĕтем. Вăл – укăлчаран инçех мар хăвалăх витĕр иртекен юхан шыв, ун çумĕнчи улăх, хамăр акса çитĕнтернĕ икĕ хырлăх, ултă-çичĕ çухрăма çити тăсăлакан уйсемпе хирсем, Туливар çăлкуçĕсем. Вăл – хамăр ялăн шăпипе кун-çулĕ, унăн аваллăхĕ, аслă урамри часавни, юхан шыв леш айккинчи хула вырăнĕ, ку енчи çветтуй карти, улăп тăпри, киремет кати, аслă масар. Вăл – хамăрăн лăпкă та сăпайлă халăхăн çепĕç чĕлхи-калаçăвĕ, сăвви-юрри, ваййи-кулли, йăли-йĕрки, ĕçĕ-шывĕ...

Пархатарлă та ырă чунлă кашни çыншăнах тăван кĕтес хаклă та сăваплă. Мĕншĕн? Çуратнăшăн, çут тĕнчене кăларнăшăн. Пăхнăшăн, лăпканăшăн, ачашланăшăн, ятланăшăн, хăтăрнăшăн, çын тунăшăн. Чуна тасалăхпа та тӳрĕлĕхпе, сăпайлăхпа та сапăрлăхпа, маттурлăхпа та аптраманлăхпа пуянлатнăшăн. Йывăрлăхсемпе чăрмавсене çĕнтерме, усал-тĕселсене аркатма, çут тĕнчепе этемлĕхе юратма хăнăхтарнăшăн.

Çуралнă кĕтесе тепĕр майлă «Пĕчĕк тăван çĕршыв», теççĕ. Çапла вара, икĕ Тăван çĕршыв этемĕн: пĕчĕкки тата пысăкки. Пĕрремĕшĕ кун курса ӳснĕ хамăр ен пулсассăн, иккĕмĕшĕ – куç виçейми анлă çĕршывăмăр – Раççей патшалăхĕ. Вĕсем пĕр-пĕринпе уйрăлми тачă

çыхăннă, пĕр кăвапаран темелле. Пин-пин пĕчĕк Тăван çĕршывран мăнни калăпланать, ӳссе чăмăртанать.

Тĕрлĕ саманара пурăнса тĕрлĕ пурнăç курса пăхрăмăр. «Тăван çĕршыв» пуплеве те пăсса ăнлантаракансем тупăнчĕç: пĕчĕккин пĕлтерĕшне ытлашши чакарма, пысăккин хапине виçесĕр хăпартма хăтланчĕç. «Çурт мар, урам мар – пирĕн адрес, Совет Союзĕ – пирĕн адрес» йышши юрăсем юрлаттарчĕç. Тĕнчери хăш-хăш халăхпа хăш-хăш патшалăх историне кăна вĕрентместчĕç пулĕ çамрăк ăрăва, хамăр наципе республикăн, тăван кĕтесĕн шăпи-кун-çулĕпе паллаштарасси çинчен вара аса та илместчĕç... Çакă, паллах, усал йĕрсĕр юлмарĕ, сиен кӳмесĕр иртмерĕ. 80-90-мĕш çулсенче хăйсене çуратнă халăхран ютшăнса йĕрĕнекен, тăван чĕлхепе йăла-йĕркерен писекен çамрăксем йышлăланса кайрĕç. Пĕррехинче, Самар тăрăхĕнчи чăваш ялĕсене кайсан, чуна пăшăрхантаракан сăнсене курма тивнĕччĕ. Ултçĕр киллĕ пĕр ялта хăйсене çут тĕнчене кăларнă хаклă çынсене «атте-анне» тесе чĕнекенсем пурĕ те икĕ çемье анчах тăрса юлнăччĕ, ыттисем пурте «папа-мама» сăмахсемпе усă кураççĕ. Чылай çамрăк чăвашла ни вулама, ни çырма пĕлмест. И. Яковлев, Н. Бичурин, П. Егоров, Т. Кривов, К. Иванов, Çеçпĕл Мишши, халăхăмăрăн ытти мухтавлă ывăлĕсемпе хĕрĕсем çинчен те пуçласа илтрĕç вĕсем ун чухне. Чăваш нацийĕн паха паллисене – ĕçченлĕхне, сăпайлăхне, тасалăхне, урăлăхне... – çухатса пыракан яшсемпе хĕрсем те сахал мар. Хăш-пĕрисем усал туртăмсемпе пулăмсен серепине лекеççĕ.

Пĕрисем кунĕ-кунĕпе ĕçсĕр çапкаланса çӳреççĕ, мотоциклсемпе урамсем тăрăх «катаччи» чупаççĕ. Теприсем ушкăнланса çапăçма тухаççĕ, ĕçеççĕ-иртĕхеççĕ, вăрлаççĕ-çаратаççĕ, аскăн ĕçсем тăваççĕ.

Çĕнĕ самана тытăнсан ку енĕпе хăш-пĕр ырă улшăнусем пулса иртрĕç темелле. Анчах кăлтăксемпе çитменлĕхсем те пайтах-ха. «Пĕчĕк тăван çĕршыва» чăннипех те тивĕçлипе сума суса хакламалла тăвас тесен питĕ нумай ĕçлемелле.

Çамрăк тусăм, çак ĕçĕн ăнăçлăхĕ санран та, санăн тимлĕхӳнтен те чылай килет. Тăван кĕтесĕн паха йăли-йĕркисене алла илме, сарма, нумайлатма çитĕннисемпе пĕрле хастарлăнрах хутшăнсам эс. Çак ыйтусемпе йĕркеленĕ кружоксемпе секцисене, семинарсене çӳре, хăвăр тавралăх историне çыр, тĕпче, тишкер, асаилӳсем пух, ĕçле. Тăван çĕршывăн чăн-чăн паттăрĕ, патриот-интернационалисчĕ пулса çитĕн. Ӳссе çын шутне кĕрсен пĕрисем сирĕнтен вырăнтах юлса

Чăвашъен ятне-шывне, чысне-сумне çĕклес тесе ырми-канми тăрăшĕç. Теприсем, тĕрлĕ специальноçсем туянса, анлă çĕршывăмăрăн тĕрлĕ вырăнĕсене саланĕç. Анчах, кирек ăçта пурăнсан та, кирек мĕнле пысăк çын пулса тăрсан та, пуçна ан каçăрт, тусăм. Кирек епле аякка кайсан та Тăван çĕршывăн ырă сывлăшне, çăкăр-тăварне, аçăр-аннĕр çĕрне, чĕлхине, йăлине, юррине манас марччĕ, килсех тăрасчĕ тăван кĕтессе, ăна пуç таясчĕ, малалла чечекленме, çĕнĕ те парка хунавсем ĕрчетме пулăшасчĕ.

Виççĕмĕш калаçу

ПУРĂНАХ, ÇУТÇАНТАЛĂК!

Ун чухне эпĕ çиччĕ-саккăрти ачаччĕ. Аттепе пĕрле лашапа Шăхаль вăрманне кайнăччĕ. Çамрăк çăкалăх тĕлне çитсен чарăнтăмăр. «Çăпата тума пушăт хатĕрлер-ха кăштах», - терĕ атте. Вăл вырăнта çăка нумайччĕ. Тĕмĕн-тĕмĕн ÿсетчĕç. Алтуйи хулăнăшлисем те, сенĕк аври пеккисем те, шертелĕх йышшисем те пурччĕ. Атте пĕр тĕмри вĕтĕ çăкана касма пуçларĕ, эпĕ – тепринчине. Хам тĕме касса пĕтерес патнех çитнĕччĕ, тепĕр икĕ хунав кăна юлнăччĕ. Сасартăк атте мана чĕнчĕ. Эпĕ ăнланмасăр ун куçĕнчен пăхрăм. «Юлччăр, çĕнĕ хунавсем сарччăр, йышланччăр. Тĕппипех пĕтерер мар. Пысăк çăка кайран çынна мунча пурилĕх те, хуп валли те кирлĕ», - терĕ атте.

Çапла эпир кашни тĕмрех икĕ вулăран кая мар хăварса пытăмăр. Хамăра кирлĕ чухлĕ хатĕрлесен - малалла кайрăмăр. Юманлăха çитсен çĕре тăкăннă йĕкелсене пухма тытăнтăмăр. «Йĕкел сыснашăн усăллă, - ăнлантарчĕ атте, - ăна çисен вăл лайăх самăрлать, какайĕ таса та тутлă пулать». Эпĕ хавхаланса кайрăм. Çапăсенчен шăпăр туса çыхрăм, юмансем айĕнчи йĕкелсене пĕр хăварми шăлса пуçтарма пикентĕм. Çакă каллех аттене темшĕн килĕшмерĕ. «Йĕкелсене кăштах хăваркалас та пулать, - терĕ. – Ним юлмасан вăрманти чĕр чунсем мĕнле пурăнĕç, епле хĕл каçĕç. Вĕсемсĕр хунав та шăтса тухаймĕ». Эпĕ вăл каланă пек турăм...

Çаксене аса илтĕм те паян тăван халăхăн çутçанталăка упрас, хÿтĕлес ырă туйăмĕ, йăли-йĕрки куç умне тепĕр хут яр-уççăн тухса тăчĕ.

Пÿрт-çурт тавра йывăç-курăк лартнă чух киле те илем кÿтĕр, хуçалăха та усă патăр тесе шутланă чăваш. Унăн юратнă йывăçĕ – йăмра. Ăна вăл урама капăрлатнипе пĕрлех вут-кăвартан та хÿтĕленме

пулăшать тесе хакланă. Çĕмĕрте те мĕн авалтан хисепленĕ. Мĕншĕн тесен çак йывăç çуркунне шурă шупăр пĕркенсе пĕтĕм тавралăха илемлетнĕ. Хăйне евĕр тутлă шăршă кăларса сывлăша уçăлтарнă, сиенлĕ хурт-кăпшанкăсемпе микробсене пĕтернĕ. Хĕллесенче вара унăн типĕтнĕ çимĕçĕнчен хатĕрленĕ чейпе, тĕрлĕ йышши шĕвекпе вар-хырăм чир-чĕрĕнчен сипленме усă курнă.

Чăваш çынни тата яланах вĕçен кайăксен çывăх тусĕ пулнă. Эпĕ пĕчĕк чух хам çуралнă Еншикре килсеренех шăнкăрч вĕлли туса çакаттăмăр. Киввисене çерçисен каяшĕнчен тасатса тирпейлеттĕмĕр. Пӳрт çамкисене, кĕтесĕсене кăвакарчăнсем йăва çавăрма ятарласа шăтăксем, çӳлĕксем туса хăварнăччĕ аттесем. Лупас айĕнчи каштасем çинче йĕркипе чĕкеçсемпе шуркутсен тăм «пӳрчĕсемччĕ». Çуркунне-çулласенче вара пӳрт-çурт тавра çунатлă туссем – кăвакарчăнĕ, чĕкеçĕ, шăнкăрчĕ, пăрчăканĕ – ярăнса çеç çӳретчĕç. Хăйсен кĕвви-çеммипе вĕсем тавралăха янрататчĕç, çынсене килентеретчĕç. Анчах халĕ хамăр енне пырсан шăнкăрч вĕллисем те сайрарах куратăп. Вĕçен кайăксен йышĕ те сахалланнă пек. Йывăç-курăкĕпе те савăнмаллиех çук.

Чылай çĕрте чăвашăн çеремлĕхри çăлсене пурасем ярса тирпейлĕ те таса тытас, çыранри çăлкуçсене валаксем лартса пăхса тăрас ырă йăли çухалсах пырать. Çăлсене машина-тракторпа таптаса, выльăхсене ярса çĕмĕрнине курма питĕ йывăр. Пăлара, Çирĕклĕре тата ытти пĕчĕк юхан шывсенче те халĕ 40-50 çул каяллахи чĕлтĕрти вĕтĕ хумлă тăрна куçĕ пек тăрă шыва кураймастăн. Вĕсем пăтранчăк, çывăхра ларакан фермăсенчен анакан тислĕк шĕвекĕпе вараланнă.

Хресченĕн тĕп пуянлăхĕ çĕр пулнă. Вăл ăна тăрантарнă, тумлантарнă, савăнтарнă. Çавăнпа та чăваш ăна мĕн авалтан пуç тайнă, хакланă. Çĕре шыв-шур çурасран, çил касса çĕмĕресрен, хура тăпра сийĕ чакасран сыхланă, ăна тислĕкпе юшкăн-туйăн тăкса тулăхлатма тăрăшнă. Çырмасем ишĕлесрен çырансене çеремсем хурса, йывăçсем лартса, çатансем тытса çирĕплетнĕ.

Шел, эпир чылай çĕрте çак ĕç кирлĕ шайра пырать тесе калама пултараймастпăр. Халĕ çулсеренех çырмасем çĕмĕрнине пула пирĕн республикăра 300-400 гектар çĕр çухалать. Çавал шывĕ çеç кашни çул Атăла 5 миллион тонна юшкăн тăпри юхтарса кăларать. Хирсене наркăмăшлă им-çампа сапнă май усăллă вĕçен кайăксемпе хурт-кăпшанкăсем чылай пĕтеççĕ.

Çутçанталăка вараланăшăн, паллах, чи малтан аслисем айăплă. Нумай çĕрте ял хуçалăхĕпе промышленность предприятийĕсен пуçлăхĕсем чи малтан ытларах тупăш илесси çинчен шухăшлаççĕ. Вĕсене çынсен сывлăхĕ начарланасси, çутçанталăк тасамарланасси ытлашшиех шухăшлаттармасть.

Çутçанталăка хӳтĕлеме пĕтĕм халăхăн, çав шутра ачасен те, хастарлăн хутшăнмалла. Чăвашсен ку ĕçри ламран-лама куçса пыракан пархатарлă йăлисене малалла çĕнĕрен вăйлатса ярасчĕ. Тăван тавралăха юратса, уншăн тăрăшса, ăна ырă сунса паян çапла калар: «Пурăнах, çутçанталăк!»

Тăваттăмĕш калаçу

ШĂНКĂР–ШĂНКĂР ШЫВ

Тĕнчере тĕрлĕ халăх пурăнать. Вĕсенчен кашниннех хăйĕн кун-çулĕ, шăпи, йăли-йĕрки, ӳнерĕ, чĕлхи. Çĕр çинче пурăнакансем 2,5 пин ытла чĕлхепе калаçаççĕ. Пурте хăйне евĕр. Кашниннех – хăйĕн сасси, çемми, кĕвви. Сĕм вăрман тĕрлĕ-тĕрлĕ кайăксем – карăксемпе куккуксем, шăпчăксемпе шăнкăрчсем... – юрлани-авăтнипе илĕртӳллĕ, янăравлă. Çĕр-аннемĕр те çавнашкалах. Йышлă-йышлă халăхсем юнашар килĕштерсе пурăннăран, харпăр хăйĕн сассипе шăкăлтатса пупленĕрен эреветлĕ, пехетлĕ. Вĕсенчен пĕри çĕтсен те – этемлĕхшĕн виçесĕр çухату. «Халăхăн чи аслă пуянлăхĕ вăл – унăн чĕлхи» тенĕ тĕнчипе паллă ăсчах Дмитрий Сергеевич Лихачев академик.

Чăваш чĕлхи те ыттисенчен нимĕнпе те катăк мар. Унра – сар хĕвел ăшши, шăнкăр шыв юххи, тӳлек çил уççи. Вăл ачаш та, хаяр та, сулмаклă та, хăватлă та. Ахальтен мар ăна Н. Гарин-Михайловский, С. Аксаков, М. Горький, Н. Крупская, В. Сухомлинский, тĕнчери ытти паллă çынсем юратса тăнланă, ыр сунса хакланă. В. Сухомлинский каланă йĕркесене кăна илер акă. «Чĕлхĕр пуянлăхĕ, - тет вăл, – сăмахăрсен сăнарлăхĕ мана пит тарăн шухăша ярать. Сирĕн халăхăрăн хăвăр та халиччен пĕлмен пысăк культурăллă общество енĕпе пысăк аталануллă истори тапхăрĕ пулнă пулмалла».

Хамăр халăхăн мухтавлă ывăлĕсемпе хĕрĕсем те тăван чĕлхемĕре юратса-савса ырă сăмахсем сахал мар каланă. Ухсай Яккăвĕн классикăлла «Чăваш чĕлхи» сăввинче çакăн пек йĕркесем пур:

Туссем калаçнă чух, тăван чĕлхемĕм,
Шур акăш тĕкĕ евĕр эс çемçе.

Санпа ман халăх чунĕ те илемлĕ
Çӳрет çӳлте те çĕр çинче вĕçсе.

Тепĕр çĕрте вăл çапла хавхаланса çырать:

Чăваш чĕлхи вăл – манăн чун та ĕмĕт,
Хĕвел те уйăхăм – тăван чĕлхе.

Петĕр Хусанкайăн та хамăр чĕлхемĕре халалланă сумлă çаврасем темĕн чухлех. Акă вĕсенчен хăшĕ-пĕрисем:

Чăваш сăмахĕ – пирĕн чăн çăлкуçĕ,
Шăнкăртатать вăл ĕмĕр-ĕмĕре.
Унпа кăна поэт хăйне çул уçĕ,
Унпа кăна вăл чĕрĕ тĕнчере.

* * *

Асаттесен-асаннесен халалĕ –
Ытарайми паха тăван чĕлхе!
Хĕрӳллĕ сăвăсемпе вăл калĕ
Хăватлă шухăшсем этемлĕхе.

Халăх писателĕ Илпек Микулайĕ чĕлхемĕр хăвачĕпе мăнаçланса çапла çырать: «Чăваш чĕлхи – сĕм авалхи чĕлхесенчен пĕри. Истори ăна пысăк хак парать. Вăл авалхи чĕлхе кăна та мар, хăйĕн пуянлăхĕпе те конкретлăхĕпе, кирлех пулсан, культура шайĕпе те, Европăри ытти пур халăхсен чĕлхипе тава кĕрсе хисеплĕ вырăн йышăнма вăй çитерет».

Тата тепĕр чăваш халăх писателĕн Александр Артемьевăн йĕркисем те тăван чĕлхемĕре чунтан юратса çырнă мухтав юрри пек янăраççĕ: «Эй, тăван чĕлхемĕр! Эсĕ чăваш юманĕ пек ватă та патвар, хăвăн хăватна çу-хатмасăр, ĕмĕртен ĕмĕр, çултан çул тĕрекленсе ӳсетĕн, юман вутти пекех хĕрӳллĕ те вăйлă çунатăн; чĕре кӳтсе çитсен – ăшăтатăн; кирлĕ чухне - çунтаратăн; тăваншăн эсĕ – тĕттĕмри çул маякĕ; тăшманшăн тытамакĕ. Эсĕ чăваш тĕрри пек паха та илемлĕ, асамлă та ытарлă. Эсĕ чăваш юрри пек кĕвĕллĕ те янăравлă; санра чуна ачашлама е амантма, çĕклеме е ӳкерме, хавхалантарма, çунатлантарма хăват пур; вăрман пек пуян, хир пек уçăмлă эсĕ... Ирĕклĕ çĕршывра ĕмĕр ирĕклĕн янăра эсĕ! Тайма пуçăм сана!»

Тăван халăхăмăрăн хăйĕн кун-çулĕпе çыхăннă паллă кунĕсене, мухтавлă ывăлĕсемпе хĕрĕсен менелникĕсене анлăн палăртасси йăлана кĕнĕ. Çав уявсенче хамăр чĕлхемĕрĕн илемĕпе хĕлхемĕ яланах куç умне яр уççăн тухса тăрать.

Чĕлхемĕре те самана самаях лутăркарĕ. Сталин пуç пулса тăнă çулсенче Мускаври, çĕршыври ытти республикăсемпе облаçсенчи нумай чăваш хаçачĕсемпе журналĕсем, издательствăсем хупăнчĕç, наци культурин ытти йышши вучахĕсем сӳне-сӳне ларчĕç. Н. Хрущев

тапхăрĕнче республика тулашĕнчи районсемпе хуласенчи чăвашла хаçатсем, пурте тенĕ пекех, тухма чарăнчĕç. Л. Брежнев вăхăтĕнче шкулсенче чăвашла вĕрентессине хĕссе хучĕç... Халăхăмăра, чĕлхемĕре пысăк инкек, пĕтес хăрушлăх килсе çапрĕ.

Çапла, наци культурине ертсе пырас енĕпе кăлтăксем питĕ нумай. Юлашки тапхăрта республикăра çак çитменлĕхсене пĕтерес, ку ĕçе вăйлатас тесе чылай ĕçсем туса ирттерчĕç. Чĕлхе çинчен Закон тухрĕ. Кирлĕ, паха документ. Пĕр пăркаланмасăр пурнăçа кĕртесчĕ ăна. Паллах ĕнтĕ, çав Закона ĕçе кĕртесси пĕр ертсе пыракан тытăмсенчен çеç килмест. Пурин тата кашниййĕн пуçаруллă та тăрăшуллă пулмалла. Чи кирли – шкулсенче тăван чĕлхене вĕрентессине лайăх йĕркелемелле. Ку ĕçе маттур вĕрентекенсене шанса памалла. Тăван чĕлхепе вĕренӳ хатĕрĕсем те ытлă-çитлĕ пулччăр. Ача-пăча валли хайлавсем, юрăсем, кĕнекесем нумайрах кăлармалла. Телевиденипе чăваш юмахĕсем тăрăх ӳкернĕ мультфильмсем кăтартма тытăнмалла. Тем те, тем те тумалла...

Çамрăк тусăм, сана чăваш чĕлхине çине тăрса вĕренме, ăна упрама чĕнсе калатăп. И. Я. Яковлевăн, Çеçпĕл Мишшин халалĕсене яланах асра тыт. Тăван сассăмăр çĕр çинчи халăхсен чĕлхисемпе пĕр шайра сулмаклăн янăратăр, тĕнчене тĕс кĕрттĕр, илем кӳтĕр.
Пиллĕкмĕш калаçу

«КУÇÇУЛЬСĔР ПĂХАЙМАРĂМ»

Хамăр халăха çутта кăларнă И. Я. Яковлев хăйĕн асаилĕвĕнче чăваш вăййи çинчен çапла каланă: «Юрри питĕ селĕмччĕ, ташши çепĕç те хӳхĕмччĕ. Мана ачалăхăм аса килчĕ, эпĕ ку ӳкерчĕке куççульсĕр пăхаймарăм». Вырăссен паллă çыравçи Н. Гарин-Михайловский чăваш вăййине савса-юратса çырнине те чуна хускатмасăр вулаймастăн. «Çакă вăл эпĕ халиччен нихăçан та курман хăйне евĕр юрă-кĕвĕ те, тĕлĕнмелле вăйă-ташă та пулчĕ, - тет вăл. – Урăхла каласан, сцена çинче балетпа оперăра курнăскер. Анчах ку вăл балет та, опера та марччĕ, пурнăçчĕ».

Çĕршыври ытти хăш-пĕр паллă çынсем те чăваш вăййисене мухтаса çырса хăварнă. Çамрăксен ташши-юрри куракансене хăйĕн иксĕлми илемĕпе, таса чĕрĕлĕхĕпе, аслă асамлăхĕпе тыткăнланă, кăмăлне хускатнă.

Унашкал паха уявсемпе йăла-йĕркесем чăвашсен чылай: акатуй, çăварни, çимĕк, мăнкун, сăпас, илен...

Вĕсенче – халăхăмăрăн чунĕ-юнĕ, кунçулĕ-шăпи, ăраскалĕ-телейĕ, ĕмĕчĕ-тĕллевĕ, ĕненĕвĕ-шанчăкĕ, йăпанăвĕ-хавхаланăвĕ. Йăламăрсем ĕмĕртен ĕмĕре тăсăлнă, ламран лама кусса пынă. Чăвашсем шăпах çавсемпе ĕнтĕ хăйсен хуйхи-суйхине пусарнă, канăç-киленĕçне тупнă, малалла талпăннă, çутă пулăмсем патне туртăннă. Уявсемпе йăласем çамрăк ăрăва йĕркеллĕ ӳсме, сăпайлă та маттур пулса çитĕнме пулăшнă, аптраманлăхпа пиçĕхтернĕ, йывăрлăхсемпе чăрмавсене хăюллăн çĕнтерсе пыма вĕретнĕ.

Халăхăмăрăн кун-çулĕ йывăррăн малалла шунă май йăламăрсен те хура-шур самаях курма-тӳсме тиврĕ. Ӳсĕмсĕрлĕх тапхăрĕнче вĕсене пусахлама, хĕсме хăтланчĕç. «Авалхи уявсем – иртнĕ пурнăçăн еткерĕ» тенине тăтăшах илтме пулатчĕ. Чăваш праçникĕсене хатĕрленсе ирттермелли сценарисемпе меслетлĕх кăтартăвĕсем тухманпа пĕрехчĕ. Çапла вара йăламăрсем çултан çул хавшанăçем хавшаса пынă, пĕтсе ларас патнех çитнĕ. Вĕсене палăртакан ялсем сахаллансах юлчĕç. Сăмахран, акатуйне халĕ республикăра пĕртен-пĕр вырăнта – Патăрьелĕнче - çеç туллин ирттерессĕ. Вăйăсем те хăш-пĕр ялсенче кăна упранкаларĕç. Чылай çĕрте уявсен хăш-пĕр тĕсĕсене сайра-хутра театрсемпе клубсен сценисем çинче кăтарткаланипе çырлахаççĕ.

Халăх йăлисене совет влаçĕн çулĕсенче шухăшласа кăларнă уявсемпе ылмаштарни пур чухне те ăнăçлă пулса тухаймарĕ. Тĕслĕхрен, тĕрĕс пулчĕ-ши акатуйне ĕçпе юрă уявĕпе улăштарни? Иккĕленӳллĕ. Çăварнипе çимĕке, мăнкуна, сăлтавне асамлăхпа тата тĕнпе-тĕшмĕшпе çыхăнни çине йăвантарса, пурнăçран пĕтĕмпех пăрни те вырăнлах пулаймарĕ-тĕр.

Ача чух, вăрçă хыççăнхи çулсенче, ялта çăварнине паллă тунине лайăх астăватăп. Урамсем, тăвайккисем хаваслă шăв-шавпа тулатчĕç: пĕрисем – йĕлтĕрпе, теприсем çунашкапа ярăнатчĕç. виççĕмĕшĕсем лашапа катаччи чупатчĕç. Сăвă-юрă, купăс сасси янăраса тăратчĕ. Хĕле çапла, чаплăн ăсататчĕç ун чух, çуркуннене чыслăн кĕтсе илетчĕç. Шел, пурăна-киле çакнашкал ырă йăласем манăçа тухма пуçларĕç...

Юрать-ха, самана улшăнчĕ. Тинех «кăвак хуппи» уçăлчĕ темелле. Халăха наци тĕлĕшĕнчен аталанма майсем пулса тăчĕç. Эппин, пирĕн те, чăвашсен, хускалмалла, чăвашлăха упраса хăварас тесе кирлĕ ĕçсем тумалла. Халăхăмăрăн ырă уяв йывăçĕн хуçăлсах ӳкеймен турачĕсене çĕклесе тӳрлетсе, суранне çыхса, тулăххăн шăварса, тепĕр хут чĕртсе ешертесчĕ.

Ку тĕлĕшпе, çамрăк тусăм, эсĕ те чылай усă кӳме пултаратăн. Аслă ăру çыннисенчен çав уявсем çинчен

ыйта-ыйта пĕл, çырса ил, тĕпче. Çитĕннисемпе пĕрле вĕсене йĕркелесе ирттерме хутшăн. Тăван халăхăн уявĕ-йăлипе шкулта, урокра тата вĕсен тулашĕнче ирттерекен ĕçсенче туллин усă кур. Чăвашсен авалтан пыракан пархатарлă йăлисем ку чухнехи çĕнĕ йăласемпе килĕшӳллĕн аталанччăр, ачасене пурнăça юратма, чăн-чăн этем пулса çитĕнме вĕрентчĕр.

Улттăмĕш калаçу

ЭХ, ТĔРРĔМĔР, ЭРЕШĔМĔР!

Уйăхлă-хĕвеллĕ, ереветлĕ-теветлĕ, кĕтеслĕ-кĕтеслĕ, çыруллă эсĕ. Мĕн чухлĕ асамлăх-вăрттăнлăх санра. Мĕн чухлĕ эпир пĕлменни, вулайманни. Санра - чăвашсем тĕнче тытăмĕ çинчен шухăшлани те, ăна ăнлантарни те. Санра – халăхăмăрăн чунĕ, шăпи, хавалĕ. Санра – унăн хастарлăхĕ, сапăрлăхĕ, чăтăмлăхĕ. Эсĕ – пирĕн мулăмăр, пуянлăхăмăр. Юрататъ сана чăваш хĕрарăмĕ, кăмăлтан шăрçалать. Ахальтен-им вăл 30 ытла чикĕмпе ĕçлет.

Тĕррĕмĕр, ĕмĕрӳ сан вăрăм. Самана шунă май эсĕ татах та ĕлккенленетĕн, селĕмленетĕн. Автономине тунă хыççăн республикăмăр гербĕпе ялавне илем кӳтĕн. 20-30-мĕш çулсенче эсĕ промышленность мелĕпе анлăн çĕкленни те паллă пирĕншĕн. Çирĕме яхăн промысла эртелĕ ĕçленĕ чăваш çĕрĕнче ун чух. Эрешлĕ тум-тир çĕленĕ, сĕтел-пукан ăсталанă, савăт-сапа тунă, карçинкка çыхнă, чӳлмек хĕртнĕ. Уçлăхран таврăннă хыççăн А.Г. Николаев летчик-космонавт пĕрремĕш хут Шупашкара килнине аса илер-ха тата. Халăх хăйĕн паттăрне капăр сĕлкĕ çине хунă çăкăрпа кĕтсе илчĕ. Чăваш тĕрри, эсĕ ăçта-ăçта кăна чаплă выставкăсене лекмерĕн пулĕ: Брюсселе, Монреале, Осакăна, Нью-Йорка... Тĕнчене хăвăн илемӳпе пĕр хут çеç мар тĕлĕнтертĕн, ăмсантартăн.

Тĕррĕмĕр, мĕнле пурăнатăн-ши эсĕ паян? Тӳрринех калар: лайăххипе пĕрлех уйрăм ялсенче тӳртĕм пулăмсем те палăраççĕ. Хăш-пĕр амăшĕсем, асламăшĕ-кукамăшĕсем çак ырă йăлана пăрахасшăн. Хăйсем те тĕрлемеççĕ, хĕрĕсемпе мăнукĕсене те вĕрентмеççĕ.

Йывăç касса эрешсем тăвасси пирки те çавнах каламалла. Хуласенчи чăваш ачисен лару-тăрăвĕ вара тата та йывăртарах. Мĕнрен килет-ши çакă? Тен, наци тумне тăхăнакан хĕрарăмсем сахалланса пынинчен. Тен, аслă ăрăвăн тăван йăла-йĕркене упрас туртăмĕ чакнинчен. Тен, шкулсемпе культура çурчĕсем тата ыттисем тĕрĕ-эреше халăх хушшине сарасси, ăна ачасене вĕрентесси çине сӳрĕккĕн пăхнинчен.

Тымар ан яччăрах çакнашкал киревсĕр пулăмсем. Тĕррĕмĕре чечеклентерме вара майсем çителĕклех. Тĕслĕхрен, культура çурчĕсенче, клубсенче çамрăксене алĕç ăсталăхне хăнăхтармалли кружоксем уçма пулать. Вĕсене вырăнти ятлă маçтăрсем ертсе пыччăр. Чăваш тĕрĕ - ӳнерĕпе паллаштарассине мĕншĕн аслă тата вăтам шкулсен вĕренӳ программине кĕртес мар. Уроксемпе лекцисене пултарулла тĕрĕçĕсем, платниксемпе столярсем ирттерччĕр.

Ваттисем пурнăçран уйрăлаççĕ. Çавна май авалхи тĕрĕсем ан çĕттĕрччĕç пирĕн. Тепĕр чух ялсенче таçтан-муртан килнĕ çынсене куратăн. Вĕсем тухъясемпе теветсем, мăй çыххисемпе шӳлкемесем пуçтараççĕ. Пархатарлă тĕллевпе мар, паллах. Услам илес туйăм канăç памасть вĕсене. Кĕмĕл тенкĕсем, хаклă шăрçасемпе чулсем кăсăклантараççĕ çав этемсене. Пӳлмеллех эппин вĕсен çулне. Халăхăн чи таса та сăпайлă туприне салатма памалла мар. Хамăрăнах тирпейлĕн пухса музейсене хумалла, куравсем йĕркелемелле, килес ăрусем вали упрамалла.

Кунта, паллах, аслисен тимлĕхĕсĕр ĕç тухас çук. Вăтăрмĕш çулсенчи пек тĕрĕллĕ-эрешлĕ япаласем кăларакан предприятисем те уçасчĕ. Шкулсенче кооперативсем йĕркелесчĕ. Çавăн чух ачасем çитĕннисен ăсталăхне те алла илĕччĕç, укçаллă та пулĕччĕç.

Ялсенче çуртсене тĕрĕпе илемлетесси анлăн сарăлнă-ха. Çак йăлана хулана та куçарасчĕ. Ку енĕпе çитĕннисен, пуçлăхсен çине тăмалла. Пĕр вăхăт, иртнĕ ĕмĕрĕн 50-60-мĕш çулĕсенче, çак ĕç чиперех хускалнăччĕ темелле. Анчах каярахпа чарăнса ларчĕ. Хуçасем наци культури çине чалăшшăн пăхни чăрмантарчĕ пулас. Халĕ урăхрах самана. Ку енĕпе майсем уçăлчĕç темелле. Апла пулсан, ĕçлесчĕ. Хулари кашни çурт чăваш эрешĕпе çиçсе-ялтăраса тăтăрччĕ.

Эх, тĕррĕмĕр-эрешĕмĕр! Аталансам, вăйлансам, тăван халăхна тата çÿлерех çĕкле, хăвăн илемÿпе çĕр çинчи этеме савăнтар, хавхалантар, ăна ырришĕн кĕрешме, усала çĕнтерме çунат хуш, вăй пар!

Чăваш ачи, тăван халăхăмăрăн тĕрри-эрешĕпе туслă пул!

Çиччĕмĕш калаçу

ШĂХЛИЧ ТУМА ПĔЛЕТĔН–И?

Çак ыйтупа калаçма шухăшланă май чăваш халăх поэчĕн Петĕр Хусанкайăн «Чĕре юрри» кĕнекинчи сăвă йĕркисем аса килчĕç:

Пархатарлă Грузи
Янратать чонгури,
Кăмăллă Карели
Кантеле калать.
Ылтăн Украинăн
Ĕмĕрхи бандури,
Туркменсен дутарĕ
Сан ятна мухтать...
Эп те усă саслă
Кĕслеме тытам-и,
Ĕнерсе пăхам-и
Хĕрĕх хĕлĕхне...

Чăнах та ĕнтĕ, çĕршыври çитмĕл çичĕ халăхăн музыка инструменчĕсем те тĕрлĕ-тĕрлĕ. Пĕрисен авă – чонгури, теприсен - кантеле, виççĕмĕшĕсен – бандурăпа дутар. Чăвашсем те ку енĕпе ыттисенчен катăках мар темелле. Мăн асаттемĕрсем музыка инструменчĕсем шырама таçта юта çÿремен. Вĕсене хăйсемех хăйешкелле майлаштарнă, ăсталанă, хайланă. Шăпăр, кĕсле, сăрнай, нăй, тăмра, кавал, хÿпхÿ, шăхличĕ тата ытти йышши темтепĕр пулнă халăхăмăрăн. Тунипе кăна çырлахман хамăр ăрăва пуçаракансем, вĕсене упранă, тирпейлĕ тыткаланă, пĕлсе усă курнă. Шăпăрпа кĕслесĕр, сăрнайпа палнайсăр, тăмрапа параппансăр чăвашăн пĕр туй та, пĕр çĕнĕхта та, пĕр уяв та иртмен. Пирĕн аслă йăхташсем хăйсенчен уйрăлса кайнă çынна та юлашки çула юрă-кĕвĕпех ăсатнă, тупăкĕ çине ларса сăрнай-шăпăр каланă. Тепĕр чухне кĕвĕ-çемĕ хатĕрне те унтах хурса янă. Вилнĕскерĕ леш тĕнчере те ун сассипе киленĕç-канăç туптăр, - тенĕ ĕнтĕ.

Халăхăн музыка инструменчĕпе калакан пултаруллă çынсен сăнарĕсем чăвашсен классика литературине кĕрсе юлнă. К. В. Ивановăн «Нарспи» поэминчех, тĕслĕхрен, эпир «маттур шăпăрçăпа» «хăй кĕтĕвĕ патĕнче шăхличĕ калакан ачана» куратпăр.

Шел, халĕ пирĕн вĕсене ытларах чухне çыравçăсен хайлавĕсемпе юмахсенче çеç тĕл пулма тивет çав. Сайра-хутра тата илемлĕ пултарулăх ушкăнĕсен концерчĕсенче итлекелеме тӳр килет. Совет саманин пăрнăç-кукрăçĕсемпе сулнăк-сулăнчăкĕсене пула вĕсем пурте тенĕ пекех пурнăçран çухалас хăрушлăх умне тухса тăчĕç. Çитĕнекен ăрурисенчен чылайăшĕ вĕсен кĕвви-çеммине илтме мар, тĕсне-сăнне те курман. Тĕрĕссипе вара, пирĕн инструментсем тăванла халăхсеннинчен нимĕнпе те кая мар. Вĕсен тулаш енĕ те, сасси-ĕнерĕвĕ те хăйне евĕр, илемлĕ, илĕртӳллĕ, чăн чăвашла. Шăпăра та, акă, выльăх хăмпипе усă курса хатĕрленĕ. Сăрная çăка хуппинчен ăсталанă пĕчĕк пăрăхсене пĕр-пĕрин çине тăхăнтарса тунă. Тăмра сĕрме купăса аса илтерет. Кĕсле – вырăссен «гуслийĕ» евĕрлĕ инструмент. Хӳпхӳ - хăмăшран хăйланă вăрăм шăхлич. Туятăр ĕнтĕ, енчен те тĕрлĕ саслă çакнашкал паха хатĕрсем çĕтсен, чăваш халăх ӳнерĕшĕн çеç мар, пĕтĕм тĕнче культуришĕн пысăк çухату пулĕччĕ.

Чăнах та, çĕнетӳ саманин усă varкăшĕнче пĕр тапхăр чăваш наци инструменчĕсем кăштах курăнкаласа илчĕç. Фольклор уявĕсенче вĕсен кĕвви тăтăшах илтĕнме тытăнчĕ. Çак асамлă хатĕрсене ăсталакан тата вĕсемпе усă куракан пултаруллă çынсем çуралчĕç. Вĕсем хушшинче: Василий Руссков, Виктор Чернов, Николай Эриванов, Виталий Адюков, Владимир Чекушкин. Анчах юлашки вăхăтра чăваш музыка инструменчĕсем каллех сас пама пăрахрĕç. Вĕсене çĕнĕрен хăватлăн чĕртсе тăратас тесен питĕ нумай ĕçлемелле. Пурин те: республикăри пуçлăхсен те, вырăнти культура ĕçченĕсен те, çитĕннисен те, çамрăксен те.

Лару-тăру пĕтĕмĕшле япăх терĕмĕр. Çапах та ялсемпе хуласенче чăваш халăхĕн музыка инструменчĕсем пуçĕпех çĕтнĕ тенине темшĕн ĕненес килмест. Мĕн тесен те хăш-пĕр çĕрте пăт-пат сыхланса юлнах пулĕ. Çавăн пекех вĕсене тăвакан тата калакан ăстасем те пĕтĕмпех пĕтмен-тĕр. Апла-тăк: çӳремелле, шырамалла, пуçтармалла: пĕрчĕн-пĕрчĕн, тĕпренчĕк-тĕпренчĕкĕн. Çак ыйтупа хаçат-журналта уйрăм ярăмсем уçмала, радиопа телевидени тăрăх ятарлă кăларăмсем памалла. Ачасене вара кун

пирки «Тантăшпа» «Самант» тата «Тетте» редакцийĕсене, «Шăнкăрав» радиокăларăма хыпарлама сĕнес килет.

Патшалăх шайĕнче тумалли ĕçсем чылай. Музыка инструменчĕсене хамăр патри фабрикăсенче хатĕрлесе кăларассине йĕркелесчĕ. Культура министерствин çыннисем чăвашсем пурăнакан ялсемпе хуласене (республика тулашне те) тухса çӳреччĕр, халăхăн музыка инструменчĕсен тĕсĕсене, вĕсене ăсталакансене тата калакансене шута илсе тухчăр. Кайран, Шупашкара чĕнсе илсе, канашлу-семинар ирттерччĕр, пулăшчăр, хавхалантарччăр. Унта вырăнти культура ĕçченĕсемпе музыка шкулĕсен вĕрентекенĕсем те пулччăр. Министерствăн чăваш халăх музыка инструменчĕсен профессиллĕ ансамбльне йĕркелеме те вăхăт çитнĕ. Тахçан, иртнĕ ĕмĕрĕн 40-50-мĕш çулĕсен тавраш ĕнче, Шупашкарта çавнашкал коллектив – кĕслеçĕсен ансамблĕ – пулнă, теççĕ. Ăна Георгий Алексеев ертсе пынă-мĕн. Вăрçă хыççăнхи йывăр вăхăтра ĕçленĕ пулсан, халĕ мĕншĕн ĕçлес мар çак ансамблĕн?

Халăхăн музыка инструменчĕсен ăстисен смотрĕсемпе конкурсĕсене те йĕркелесчĕ. Наци юрă-кĕвĕ хатĕрĕсемпе паллаштарассине, вĕсемпе выляма хăнăхтарассине аслă шкулсемпе техникумсен, вăтам шкулсен, музыка шкулĕсемпе колледжĕсен, ача сачĕсен вĕренӳ программине кĕртесчĕ. Вĕсем валли кĕнекесемпе пособисем пичетлесе кăларасчĕ. Композиторсен те шухăшламалли çук мар. Наци инструменчĕсемпе калама хайлавсем çырмалла. Халлĕхе вĕсем питех те сахал.

Паллах, çак ĕçе çитĕнекен ăрăва явăçтармасан, эпир нимĕн те тăваймăпăр. Эсĕ, çамрăк тусăм, хамăрăн наци инструменчĕсен уйрăмлăхĕсене тĕпчесе вĕренме тăрăш, вĕсене хăвăн аллупа тума тата калама хăнăхса пыр. Çав тĕллевпе шкулсенче ятарлă кружоксем ĕçлеччĕр.

Ĕлĕкрех чăваш ачисем ялсенче пурте шăхлич тума пĕлетчĕç. Темĕнрен те ăсталатчĕç: çăкапа йăмра хуппинчен, хăмăшран, курăк кĕпçинчен, тăмран... Хальхи ачасем аплах мар пек. Атьăр-ха, çамрăк тусăмăрсем, çак туйăма вăйлатар, хамăрăн мĕн авалтан пыракан ырă йăлана сӳнме парар мар. Кашниех шăпăрпа кĕсле, сăрнайпа шăхличĕ, параппанпа кавал тума тата вĕсемпе юрă-кĕвĕ шăратма вĕренер. Ăнăçу сунатăп сире.

Саккăрмĕш калаçу

ХУПЛУ, ШĂРТТАН, ПӐРЕМЕЧ...

Пĕчĕк чухне эпир, ял ачисем, çăварнипе мăнкун, çимĕк е ытти уяв çитессе чун пек кĕтеттĕмĕр. Ма тесен атте-анне пире праçник ячĕпе çĕнĕ тумтир çĕлесе тăхăнтартатчĕç. Вылямa-савăнма май туса паратчĕç. Чи ырри вара – тутлă апат-çимĕçпе сăйлатчĕç. Ăна хатĕрлеме хамăр та хутшăнаттăмăр. Шăрттан туни, акă, халĕ те асрах. Анне кăтартнă пек сурăх ашне вакласа пĕчĕк-пĕчĕк татăксем тăваттăмăр. Кайран çавна ыхрапа, пăрăçпа, тăварпа варса сиктереттĕмĕр. Юлашкинчен аша выльăхăн хырăмлăхне чиксе тултараттăмăр та, çатма çине хурса, вĕри кăмакана лартаттăмăр. Вăрах тăратчĕ вăл унта. Шăрттан пиçессе тӳсеймесĕр кĕтеттĕмĕр. Ĕлкĕрсен вара техĕмлĕ те сĕтеклĕ апата ăш каниччен çисе киленеттĕмĕр.

Ăстаччĕ çав аннемĕр. Мĕн кăна çукчĕ-ши унăн уяв сĕтелĕ çинче: тултармăшĕ те, хуплăвĕ те, пӳремечĕ те, чăкăчĕ те, студенĕ те, капăртми те, юр-варĕ те...

Аннене аса илетĕп те халăхăм çинчен шухăшлатăп. Ыттисенчен ним енĕпе те катăк мар-çке вăл. Çав шутра – апат-çимĕç хатĕрлес тĕлĕшпе те. Тем те пĕлет, тем те пĕçерет. Апачĕсем унăн хăйне евĕр, урăх халăхăннипе пăтрашăнми, чăн чăвашла, илемлĕ, тутлă, сĕтеклĕ, сипетлĕ. Чăвашсен çак ăсталăхĕ авалтан, ăруран ăрăва куçса, пуянланса пынă. Ваттисем хăйсен паха ӳнерне-опытне çамрăксене панă, вĕрентсе хăварнă.

Шел, çав ырă йăла паян кăштах хавшарĕ. Çамрăксенчен тепĕр чух пăшăрхантаракан сăмахсене те илтме тивет. Хамăр апатсене пĕçерни пирки ыйтсан: «Хатĕрлеме пĕлместпĕр», «Пире вĕрентмен», «Вĕсемсĕрех пурăнатпăр», - теççĕ хăш-пĕрисем. Çак хуравсен тупсăмне тавçăрма йывăрах та мар пулĕ. Вăл – амăшĕсемпе асламăшĕсем, кукамăшĕсем хăйсен мăнукĕсемпе хĕрĕсене чăваш апачĕсен пĕлтерĕшне ăнлантарса паманнинче, çав ăсталăха алла илме пулăшманнинче.

Çамрăк туссене апат хатĕрлеме вĕрентмелли кружоксем те сахал-ха пирĕн. Ытларах йĕркелесчĕ вĕсене тата шайне хăпартасчĕ. Вăтам шкулсемпе профтех-училищĕсенче, колледжсемпе аслă шкулсенче ятарласа уроксемпе занятисем ирттересчĕ. Вĕрентӳ ĕçне пултаруллă поварсене, халăх хушшинче палăрнă

ăстасене явăçтарасчĕ. Кулинари училищисем те ку енĕпе тимлĕх кăтартма тивĕç.

Хуласемпе ялсенче наци апачĕсен куравĕсемпе конкурсĕсене йĕркелессине йăлана кĕртесчĕ. Столовăйсемпе кафесене тата ресторансене çăкăрпа апат-çимĕçе хисеплеме чĕнекен ваттисен сăмахĕсемпе каларăшĕсем, тĕрĕсемпе ӳкерчĕксем илем кӳччĕр. «Апат тутлă пултăр!» тесе чăвашла çырни курăнса тăтăр.

Чăвашъене хăнасем - çитĕннисем те, пĕчĕккисем те - çулленех йышлăн килеççĕ. Ку, палах, лайăх. Çав вăхăтрах вĕсене пур чухне те хамăр апатсемпе сăйлайманни вара – япăх. Мĕншĕн тесен Шупашкарта наци апачĕсен ятарлă столовăйĕ ĕçлемест. Ытти столовăйсемпе кафесенче, ресторансенче те чăваш апачĕсем çукпа пĕрех. Эх, кашни килен-каянах какай шӳрпипе серте яшки, шарккупа хуран кукли, шăрттанпа тултармăш çитересчĕ те çав.

Чăваш апачĕн ятне çĕклесси хаçат-журналтан та нумай килет. Мĕншĕн вĕсен ăна халалласа статьясен ярăмне тăвас мар? Ку ӳпкев радиопа телевидение те пырса тивет. Издательствăсен те ытларах тăрăшасчĕ. Тахçан «Ялав» библиотекинче «Тутлă апат-çимĕç» ятлă кĕнеке тухнăччĕ. Хăвăрт саланса пĕтрĕ. Эппин, татах кăлармалла.

Халăх апачĕ – нацилĕхĕн пĕр енĕ, уйрăлми пайĕ. Вăл çĕтес-çухалас пулсан халăхăн хăйнеевĕрлĕхĕ те чухăнланса, мĕскĕнленсе юлать. Пĕр-пĕр чăваш хăй нацийĕн апатне манни, унран ютшăнни, йĕрĕнни - питĕ киревсĕр япала. Вăл çуратнă халăхне хисеплеменниех, унран писниех, чăвашлăха çухатниех.

Эппин, упрар-ха хамăрăн юратнă апат-çимĕçе, çĕклер-ха ун ятне-шывне. Вăл тĕнчери халăхсен апачĕсем хушшинче сумлă вырăн йышăнтăр. Ăна тутанакан кашни çын çапла калатăр: «Эх, техĕмлĕ те иккен чăваш апачĕ!»

Тăххăрмĕш калаçу

УЛĂП, ЮМАН ПАТТĂР, САРМАНТЕЙ...

Хам «Çилçунат» журналта ĕçленĕ чух Хĕрлĕ Чутай районĕнчи Штанаш шкулĕнче вĕренекен Светлана Ишмейкинăран редакцие лайăх çыру килнĕччĕ. Вăл хăйĕн асламăшĕ юмахсем нумай пĕлни, вĕсене ял ачисене кала-кала пани, лешсем унти геройсем пек çивĕч те хăюллă пулассишĕн тăрăшни

çинчен пĕлтернĕччĕ. Асламăшĕ каланине тăнланипе кăна çырлахмасть мăнукĕ. Юмахĕсене çыра-çыра илет, вĕсене ытти çамрăк тусĕсем патне çитерессишĕн тимлет. Хальхинче те хĕрача редакцие пĕр халап ярса панăччĕ. «Манăн асанне, унăн юмахне пĕтĕм ача итлесен, питĕ савăнĕ», - тенĕччĕ вăл.

Тĕрĕс тунă, паллах, Светлана. Шутсăр пархатарлă унăн ĕçĕ. Маттур!

Чăнах та ĕнтĕ, фольклор, урăхла каласан, халăх сăмахлăхĕ – наци кун-çулĕпе ăс-хакăлăн уйрăлми пайĕ. Унра ĕççыннисен шухăш-кăмăлĕпе ĕмĕт-тĕллевĕ уççăн палăрать. Фольклора шута илмесĕр халăх историне ăнланма та хĕн. Ахальтен мар авал çуралнă чаплă хайлавсем халăхăн илемлĕх культурин ылтăн фондне кĕрсе юлнă.

Паллах ĕнтĕ, нацисен сăмахлăхĕн тĕслĕхĕсем хушшинче пĕрпеклĕхсем çук мар. Пурте вĕсем ирĕклĕхпе пĕртанлăха, ытлă-çитлĕ пурнăçпа тăнăçлăха, ырăлăхпа илеме мухтаççĕ. Çав вăхăтрах кашни халăхăн фольклорĕ хăйнеевĕрлĕхпе уйрăлса тăрать. Чăвашсен те çавах. Ăна тăван халăхăн пултарулăх фантазийĕ калăпланă. Унра – чăвашсен пурнăçĕпе йăли-йĕрки, чĕлхи, сăнарлăхĕ. Пирĕн фольклор халăхăмăр сĕм-авалтан тытăнсах пусмăрçăсене хирĕç хаяррăн кĕрешнине, Степан Разинпа Емельян Пугачев çарĕсемпе хутшăнса хĕрӳллĕн çапăçнине, хăйĕн Улăппа Юман паттăр евĕр мухтавлă ывăлĕсемпе тивĕçлипе мухтаннине çирĕплетсе парать.

Çамрăк ăрăва лайăх çитĕнтерес тĕлĕшпе фольклор вырăнĕпе пĕлтерĕшĕ калама çук пысăк. Çакнашкал хайлавсем этемĕн ăс-хакăл тĕнчине пуянлатаççĕ, унăн таса та çутă туртăмĕсене, çепĕç туйăмĕсене, илемлĕх енĕсене аталантараççĕ. Вĕсем çынна хисеплеме, Тăван çĕршыва упрама, ĕçе юратма вĕрентеççĕ. Çăкăра халалланă ваттисен сăмахĕсемех акă мĕнешкел тарăн шухăшлă чăвашсен: «Çăкăртан аслă ан пул», «Çăкăр тутине ĕçлекен пĕлет», «Пăтă çиес тесен, пăри акма ан ӳркен». Е тата хресчен хăйĕн ачисене хуçалăха тĕрĕс те пĕлсе тытса пыма хушнине систерекен йĕркесене илер: «Ир акакан вăрлăхсăр юлман», «Кирлĕ кунра катăк пуртă та кирлĕ», «Салатма çăмăл, пухма йывăр» т.ыт.те.

Çапла вара, фольклор – пурнăç кĕнеки, халăх ăслăлăхĕн çӳпçи. Апла-тăк çамрăк ăрăвăн ăна сăнамалла, тĕпчемелле, тишкермелле. Пурнăçăн пăрнăç çулĕпе пынă чух вăл вĕрентсе каланине, паха шухăшсене тĕпе хумалла, йăнăш тăвасран асăрханмалла.

Халăх сăмахлăхĕн хайлавĕсене нумай пĕлекен, вĕсемпе куллен тата туллин усă куракан çын – пысăк культурăллă, анлă тавракурăмлă, ăслă, пултаруллă. Фольклор ăна хăйĕн ĕçĕнче ÿсĕмсем тума, йывăрлăхсемпе чăрмавсене çĕнтерсе хăюллăн утма, малашлăха курса тăма май парать. Халăх хайлавĕсенчи тĕслĕхсемпе усă курса хатĕрленĕ сăмах, лекци-калаçу итлекенсемшĕн яланах ĕнентерÿллĕ, витĕмлĕ.

Тепĕр яваплă ĕç пирки аса илтерес килет сана, çамрăк тусăм. Ку вăл – фольклорăн ĕнчĕ пек, ахах-мерчен пек тĕслĕхĕсене тирпейлĕн упрасси, сайра тĕл пулакан хайлавсене ваттисенчен, ăсчахсенчен çыра-çыра илесси, вĕсене килес ăрусем валли пуçтарасси. Сĕм-авал, çырулăх пуçланиччченхи тапхăрта, çуралнă сăмахлăхран чылайăшĕ, шел те ĕнтĕ, паянхи куна çитеймен, самана кукăрĕсене сапаланса çĕтсе юлнă. Çухалнине тавăраймăпăр, пуррине упраса хăварасчĕ. Фольклор ăстисенчен, шур сухаллă ăсчахсенчен вĕсем мĕн пĕлни-астунине хут çине ÿкерсе юласчĕ, магнитофонпа çырса илесчĕ.

Фольклор енĕпе шкулта мĕн тума пулать-ши? Пирĕн шутпа, унпа усă курса стенд йĕркелеме, стена хаçачĕ, алăпа çырса журнал кăларса тăма май пур. Халăх сăмахлăхĕпе илемлетнĕ концертсемпе литература уявĕсене те куракансем хапăлласа йышăнаççĕ. Вĕсемпе вырăнлă усă курсан уроксен витĕмлĕхĕ те ÿсет.

Халăх хайлавĕсене «Тантăш» хаçатра, «Самантпа» «Тетте» журналсенче пичетлесе кăларсан, «Шăнкăрав» радиокăларăмра, Чăваш телевиденийĕнче янăратсан аван пулмалла. Эппин, ярса пар, çамрăк тусăм, хăв çырса илнĕ хайлавсене. Ку ĕçе тантăшусене те явăçтар.

Вуннăмĕш калаçу

УПРАНСАМ, ЧĂТĂМЛĂХ

... 2001 çулхи çурла уйăхĕ. Канадăри Эдмотон хули. Кунта çăмăл атлетика енĕпе тĕнче чемпионачĕ пырать. Спортсменсен йышĕ пысăк. Çурçĕрте вырнаçнă çак патшалăха нумай-нумай çĕршывран чи вăйлисем килнĕ. Вĕсем – тĕрлĕ халăх ывăлĕсемпе хĕрĕсем. Раççей команди, тĕпрен илсен, вырăссемпе чăвашсенчен тăрать. Унта 7 чăваш. Пурте – хăвăрт утакансемпе чупакансем. Çавна май пирĕн халăха çак

енĕпе иртекен ăмăртусем уйрăмах хытă кăсăклантарчĕç.

Акă, 5 çухрăма чупакансем стартран кĕпĕр хускалса каяççĕ. Малтанласа ушкăнпах пĕр-пĕринчен уйрăлмасăр чупаççĕ-ха. Вăхăт шунăçем тата çул кĕскелнĕçем пĕри тепринчен иртсе каять, унтан ăна иккĕмĕшĕ хăваласа çитет, кайран виççĕмĕшĕ маларах тухать. Куракансем чăваш хĕрĕн Ольга Егоровăн чуппине куç илмесĕр сăнаççĕ. Спорт тĕнчинче кун умĕн çак ят тавра усал шăв-шав çĕкленнине вĕсем илтмен мар ĕнтĕ. Старт хыççăн Ульха пирвайласа спортсменсен пысăк ушкăнĕпе пĕрлех чупрĕ-ха. Унтан вара çав йышран ытларах та ытларах малалла кайса пычĕ. Хăйĕн умĕнчисенчен пĕрне хăваласа çитрĕ, унтан тепĕрне, кайран виççĕмĕшне хыçала тăратса хăварчĕ. Кĕçех румын хĕрĕпе Габриэла Сабопа танлашрĕ, унтан иртсе те кайрĕ. Шăпах çак спортсменкăпа унăн тренĕрĕсем ĕнтĕ малтан чăваш хĕрĕ çинчен урлă-пирлĕ калаçнăччĕ. Ольгăна, юнĕнче допинг пур тесе, ăмăртăва хутшăнатарсшăн пулманнине пĕлсен вăл хытă савăннăччĕ, тĕрлĕ элек сарнăччĕ. Кĕвĕçме унăн сăлтавĕ те пулнах çав. Ольга ăмăрту тулашĕнче юлсан, Габриэлăн, Сиднейри Олимп чемпионки ятне илнĕскерĕн, мала тухма шанчăкĕ пурçке. Анчах, румынкăн хура ĕмĕчĕ пурнăçа кĕреймест. Ольга, ăна старта тухма умтапхăр чупăвĕччен пĕр кун юлсан çеç ирĕк парсан та, çухалса каймасть, нăйкăшса ӳкмест. Пирвайхи ăмăртура иккĕмĕш вырăна тухать те лăпкăн кăна финала хатĕрленме тытăнать. Çине тăрса, чăтăмлăн, тĕплĕн ĕçлет. Ăмăртура вара, никам валли те пĕр шанăç хăвармасăр, финиша чи малтан çитет, ылтăн медале çĕнсе илет. Чемпионат тăршшĕпех Атăлçи пикине «кăшланă» Г. Сабона намăса тăратса хăварать. Румынка 8-мĕш вырăна тăрса юлать, чăваш хĕрне 16 çеккунт таран выляса ярать.

Канадăри тĕнче чемпионатĕнче Ольгăпа пĕрлех ытти чăваш çамрăкĕсем те паттăрлăх кăтартаççĕ. Олимпиада Иванова хăвăрт утакан «ылтăн», Светлана Захарова марафонка «бронза» медальсем çĕнсе илеççĕ. Раççей спортсменĕсем хушшинче вырăссемсĕр пуçне ытти халăхран тухнисем тĕнче шайĕнчи ăмăртусенче çавăн чухлĕ нумай медаль илни халиччен пулманччĕ-ха, теççĕ. Чăвашен пек пĕчĕк республикăшăн тĕлĕнсе каймалла капмар çитĕнӳ ку!

Кăçал Чăваш Енре хăвăрт утассипе Европăн V Кубокĕ иртрĕ. Унта Раççейĕн пĕрлештернĕ командине кĕртнĕ республика спортсменĕсенчен 15-ри хĕрача Вера Соколова палăрчĕ. Вунă çухрăмлă хутлăхра хăй

çулĕнчисен хушшинче 2-мĕш вырăна тухрĕ, кĕмĕл медаль çĕнсе илчĕ.

Ăçта-ши çак çĕнтерӳсен сăлтавĕпе тупсăмĕ, чăн вăрттăнлăхĕ? Вăл – чи малтан халăхăмăрăн вышкайсăр пысăк чăтăмлăхĕнче. Кăна Вера Соколова та çирĕплетет: «Паллах, чăтăмлăх кирлĕ. Чăн-чăн спортсмен пулас тесен йывăрлăхсене чăтса ирттерме пĕлмелле. Çавăн витĕр пурин те тухмалла. Тăрăшмалла. Харпăр хăй вăйне шанмалла». Çапла, тӳсĕмлĕхпе çирĕплĕх – чăвашсен никĕс пĕлтерĕшлĕ паллисем. Вĕсем наци характерĕн ытти тĕп енĕсемпе – тĕлĕнмелле хастарлăх-тăрăшулăхпа, сăпайлăх-сапăрлăхпа, тасалăх-тӳрĕлĕхпе, аптраманлăхпа т.ыт. те – юнашар, тачă çыхăнура тăраççĕ.

Çак ырă туртăм-палăрăмсем чăваш ачинче мĕн пĕчĕкрен, мĕн пепкерен чăмăртанса, пуçтарăнса пыраççĕ. Çуркунне ача-пăча юр кайнă-кайманах урамра е укăлчара çаруран чупса çӳрет-и, çуллахи пăчă-шăрăхра хĕрӳ хĕвел айĕнче яра кун çĕрулми пуссине кăпкалатать-и, кĕрхи сивĕ йĕпе-сапаллă кунсенче хирте чĕкĕнтĕр кăларать-и, хĕллехи шартлама сивĕре çиле хирĕç темиçе çухрăмра ларакан шкула чупать-и, - кашни пулăмах унăн шăм-шакне тĕреклетет, пиçĕхӳ кӳрет. Пурнăç шунăçемĕн чăваш ачисен çак паха енĕсем яшлăх ĕмĕрне куçса малалла аталанаççĕ, çĕнĕ сĕткен илсе пуянланаççĕ.

Республикăран тухнă Раççейĕн чапне çĕклекен чи пултаруллă спортсменсене пурне тенĕ пекех ку тăрăхра пурăнакансен 70 процентне яхăн йышăнакан чăваш халăхĕ çуратни çакăнпа çыхăннă та ĕнтĕ. Вăй хумасăр, тăрăшмасăр ниçта та, çав шутра спортра та, çитĕнӳ тăваймастăн. Тухăр-ха эсир Шупашкартан Етĕрне еннелле каякан аслă çул çине. Çутçанталăкăн кирек хăш вăхăтĕнче тухăр. Çил-тăман вĕçтерет-и, çумăр лӳшкет-и, хĕвел пĕçертет-и, - яланах унта çуран чупакан, хăвăрт утакан, йĕлтĕрпе ыткăнакан, велосипедпа вирхĕнекен яш-кĕрĕме куратăр. Çавсем ĕнтĕ вĕсем – Раççейĕн спортри чапне çĕклеме хатĕрленекен чăваш ачисемпе çамрăкĕсем.

Чăтăмлăхпа тӳсĕмлĕх чăваш халăхĕшĕн мĕн авалтан тĕп мул, нимĕнпе танлашайми пуянлăх, пурнăç тыткăчи шутланнă. Вăл ăна тем тĕрлĕ хăрушлăх витĕр те çăлăнса тухма, чĕрĕ юлма, йăх-ăрăва сыхласа хăварма май панă. Пирĕн несĕлсем пăлхарсем пулнине пурте пĕлетпĕр. Миçе хут кăна тапăнман пулĕ ăна кун-çулĕ тăрăшшĕнче çичĕ ют. Мĕн чухлĕ юн тăкман пулĕ мăн асаттемĕрсемпе асаннемĕрсем. Çапах чăтнă, тӳснĕ. Анчах тăшман

ытла та йышлă, ытла та вăйлă, ытла та хаяр пулнă ҫав. Юлашкинчен, XIII ĕмĕрте, вăл Пăлхар патшалăхне пуҫĕпех аркатса тăкнă, унăн мĕнпур хулисемпе ялĕсене кĕле ҫаварнă, мĕнпур вăйпитти арҫынĕсене вĕлерсе тухнă. Юлнă пеккисем: ватăсемпе ачасем, хĕрарăмсем, аманнисемпе сусăрланнисем вăрмансене тарса пытаннă. Чĕрĕ юлнисем ҫĕнĕрен пĕр йыша пĕрлешнĕ, пĕтĕҫнĕ, чăмăртаннă. Темиҫе ĕмĕр хушши шăла ҫыртса, вăя пухса малалла талпăннă, усăннă ҫунатсене ҫĕнĕрен ҫĕкленĕ. Чăваш ятпа тĕнчене мăнаҫлăн тухнă.

Раҫҫей патшалăхĕнче пурăннă чух та шăпи халăхăмăра пылпа ҫу хыптарсах кайман-ха. Асаптертне мăй таранах курма тивнĕ унăн. Чăвашсем вырăссемпе, ытти тăванла халăхсемпе пĕрле ҫичĕ юта хирĕҫ кĕрешнĕ, выҫлăхне те, политика хĕсĕрлевне те, ытти йышши йывăрлăха та пайтах тӳссе ирттернĕ. Хальхи саманара ҫăмăл-им тата? Ĕҫсĕрлĕх, чухăнлăх, ĕҫкĕ-ҫикĕ синкерĕ, тĕрлĕ чир-чĕр, ҫарату-аркату... Мĕнле кăна инкек-синкекпе хĕн-хур ҫук-ши паянхи пăтравлă пурнăҫра. Пурте вĕсем хура халăха пăваҫҫĕ, пусаҫҫĕ, таптаҫҫĕ.

Ҫĕнейĕпĕр-ши ку чухнехи йывăрлăхсемпе чăрмавсене, ҫамрăк тусăм? Иккĕленер мар. Несĕлĕмĕрсем ĕмĕрсем хушши пурнăҫăн каткăс ҫулĕпе пуҫĕсене усмасăр хастарлăн малалла утнă-тăк, эпир те утăпăр. Халăхăмăр ҫĕнтернĕ те, ҫĕнтерет те, ҫĕнтерĕ те. Ҫак ĕҫре пире хамăрăн тĕп пахалăхсем - ĕмĕртенхи ытарайми чăтăмлăхпа тӳсĕмлĕхĕмĕр, тăнтăнлăхпа ҫирĕплĕхĕмĕр - пулăшса пырĕҫ. Эппин ҫав мулăмăра куҫ шăрҫи пек упрар, сыхлар, хӳтĕлер, малалла аталантарар.

Вун пĕрмĕш калаҫу

КĔВĔҪӲ ЫРĂ ТĂВАТЬ–ШИ?

Ҫамрăк тусăм, эпĕ сана юмах каласа парасшăн. Юмахĕ ку кĕнекере-мĕнре ҫук. Ăна эпĕ халăх хушшинче илтнĕ.

Таҫта ҫапла, тĕрлĕ халăх ҫыннисем пĕр-пĕринчен инҫех те мар, икшерĕн, ентешпе ентеш, калаҫса тăраҫҫĕ, пулать. Пĕрремĕш ушкăнри икĕ ҫын: «Эсĕ те, эпĕ те – профессор. Пирĕн Авраам тусăмăрăн ҫеҫ ҫук ҫавăн пек чыслă ят. Атя-ха, иксĕмĕр ăна та профессора тухма пулăшар» теҫҫĕ, тет. Иккĕмĕш

ушкăнрисем: «Санăн та машина пур, манăн та пур. Пирĕн Мустафа тусăмăрăн çеç çук. Атя-ха, иксĕмĕр хутшăнса, ăна та машинăллă тăвар» теççĕ, тет. Виççĕмĕшĕсем: «Эсĕ те, эпĕ те, Çемен тусăмăр та пĕрешкел хăтлă çуртра пурăнатпăр. Анчах вăл, çакăнпа çырлахмасăр, чаплăраххине лартас тесе тăрмашать. Ура хурар мар-и, пиртен иртсе ан кайтăр» теççĕ, тет. Малтанхи икĕ ушкăнрисем хăш халăх çыннисем иккенне калаймастăп. Юлашкисем вара чăвашсем пулнă, имĕш.

Çапла çав, çамрăк тусăм, пирĕн, чăвашсен, пархатарлă енсемпе пĕрлех (эпĕ сана вĕсемпе маларах паллаштарнăччĕ), япăх палăрăмсем те пур. Çав шутра: хамăра хамăр хисеплеменни, мĕскĕнленни, чăвашлăха хӳтĕлеменни, пĕтĕçӳсĕрлĕх-сапаланчăклăх, кĕвĕçӳ-вĕчĕхӳ... Совет тапхăрĕнче эпир, «халăхсен туслăхпа тăванлăхне, интернацилĕхне сиен тăвас мар» тесе, тĕрлĕ наци çыннисен характерĕнчи çавнашкал шăйрăксем çинчен уççăн калаçма пултарайман. Халĕ çеç çакна пытармасăр палăртма майсем уçăлчĕç. Ку лайăх-ха.

Чăнах та, юнăмăрти сĕм-сĕм авалран тытăнса темле майпа питĕ-питĕ шала кĕрсе вырнаçнă киревсĕр туртăм-сулăмсем мĕн чухлĕ сиен туман пулĕ халăхăмăра. Социаллă кĕрешӳре, политикăпа общество тата экономикăпа культура ĕçĕсенче, чăвашсене чăмăртассишĕн тата пĕтĕçтерессишĕн пынă талпăнура мĕн чухлĕ чăрмантарман-тăр. Эх, ăçтан кăна ĕлкĕрет-ши çав усал япала: пур тĕле те сĕкĕнсе кĕрет, хирет, пăсать, пăлхатать. Ахальтен мар ăна хамăрăн сăваплă асаттемĕр И. Я. Яковлев та асăрхамасăр иртме пултарайман. Тăван халăхне пехилленĕ май вăл çапла каланă: «Чăваш хушшинче пĕр-пĕр килĕшӳсĕр ĕç час-часах пулкалать. Эпĕ çавна пĕрре анчах курман. Çапла акă чăвашран хăшĕ те пулин мала туха пуçласан, ыттисем ăна такăнтарма пăхаççĕ, çулне пӳлеççĕ. Вара унăн та ырă ĕмĕчĕ татăлать, çине пыркансем хăйсем те тип-типĕ тăрса юлаççĕ. Эсир апла ан пулăр. Çӳле çĕкленекенсене мĕн хал çитнĕ таран çĕкленме пулăшăр. Хăпарса çитсе тĕрек илсен, вăл вара хăй сире аялтан çӳле турта-тарта кăларĕ. Малти урапа куçсан, хыçалти унран юлмасть. Пĕр-пĕрин сăмахне тăнласа пурăнни, пĕрне-пĕри ырăлăх туса тăни пурнăçа хăват парать. Çакна хытă шанса тăрăр».

Тĕрĕсех ĕнтĕ, пĕр-пĕрне пулăшсан, хавхалантарсан, çитĕнӳ нумай тума пулать. Паян эпир тăван халăхшăн çунса пурăннă тата пурăнакан маттур чăвашсене чылай пĕлетпĕр. Ку чаплă йыша, паллах,

чи малтан Иван Яковлевич Яковлева хӑйне кӗртетпӗр. Вӑл, тӗлӗнмлле йывӑр саманара пурӑнса, чӑвашсем валли питӗ нумай паттӑр ӗҫ туса хӑварнӑ: пуҫласа Чӗмпӗрте чӑваш шкулне уҫнӑ, ӑна ертсе пынӑ, ҫӗр-ҫӗр учитель хатӗрлесе ялсем тӑрӑх салатнӑ, хамӑрӑн ӳнере аталанма анлӑ майсем туса панӑ, чӑваш алфавитне йӗркеленӗ, букварьсем кӑларнӑ, калавсем ҫырнӑ...

Совет саманинче ӳссе ҫитӗнсе ӑслӑлӑхӑн ҫӳллӗ тӳпине хӑпарнӑ, тӑван халӑхӑн шанчӑк-лӑ пултару хунавӗсене кайран хӑйсем хыҫҫӑн туртса ҫӗкленме пулӑшнӑ хастар чӑвашсем ҫӗршерӗн пирӗн. Хӑш-пӗрисене кӑна аса илер: Г. Н. Волков академик, М. Я. Сироткинпа И. Н. Антипов-Каратаев тата А. С. Вишняков член-корреспондентсем, И. И. Корнилов, А. А. Изотов, В. Г. Егоров, С. Ф. Сайкин, В. Г. Смольков, Е. В. Владимиров, В. Д. Димитриев, П. А. Сидоров, Г.Н. Ахмеев ӑслӑлӑх тухтӑрӗсем т.ыт.те. Тавах вӗсене.

Ҫав вӑхӑтрах, шел пулин те, Чӑвашъен ҫитӗнтерсе тӗнче тӑрӑх салатнӑ «пысӑк» ҫынсем хушшинче мӑнкӑмӑллӑхпа вӗҫкӗнлӗх серепине лекнӗ «каҫӑр сӑмсасене» те курма тивет-ха. Вӗсем хӑйсене ҫуратнӑ ҫӗршыва манса кайнӑ, тӑван халӑхран йӗрӗнеҫҫӗ, ютшӑнаҫҫӗ, ӑна пулӑшас тесе урлӑ выртана тӑрӑх та ҫавӑрмаҫҫӗ.

Кӗвӗҫӳ-вӗчӗхӳ, паллах, ытти халӑхра та ҫук мар, анчах, ман шутпа, чӑвашсен ытларах та-и, тен. Вӑл – пирӗншӗн чӑн-чӑн тӑшман, чӑтмалла мар усал япала. Вӑл кӗвӗҫтерекене те, кӗвӗҫекене те пысӑк сӑтӑр тӑвать. Ӑна пулах тата миҫе ҫемье тӗп пулать. «Кӗвӗҫекене кӗве ҫиет» тесе ахальтен каламан ҫав.

Мӗн авалтан пыракан киревсӗр енсене, паллах, самантра тасатаса пӗтереймӗн. Кунта куллен тата тӗплӗн тӑрӑшни кирлӗ.

Унран хӑтӑлас тесен, пирӗн, чӑвашсен, мӗн ачаранах питӗ тимлӗ пулмалла, хамӑртан ҫирӗп ыйтмалла, хамӑр ҫине тиркевлӗ пӑхмалла. Кашниех пурнӑҫра хӑйӗн никампа пӑтрашӑнайми, хӑйӗн ҫеҫ шутланакан йӗрне туптӑр. Ырӑ туртӑмсене вӑл мӗн пӗчӗкрен амалантарса, вӑйлатса пытӑр. Кашниех хӑй пек пултӑр, хӑйне евӗр пурӑнтӑр. Кӗвӗҫӳ вӑл ытларах ҫын хӑйӗншӗн ют пулнӑ чух, хӑйне ыттисенчен уйӑрмасӑр пӑхнӑ вӑхӑтра ҫуралать. Кӗвӗҫет-тӗк, этем пурнӑҫра хӑйне, хӑйӗн вырӑнне тупайманнине пӗлтерет.

Çине тăрсан чăваш юнĕнчи-чунĕнчи путсĕр палăрăмсем сахалланаççех. Пыра-киле, тен, пуçĕпех пĕтĕç. Çакна асра тыт, çамрăк тусăм. Усал туйăмсен тыткăнне лекесрен асăрхан. Ку енĕпе тантăшусене те пулăш.

Вун иккĕмĕш калаçу

АН СИТРЕЛСЕМ, КĂМĂЛ–СИПЕТ

Кăмăл-сипет, вырăсла куçарас пулсан, нравственность тенине пĕлтерет. Нимĕçсен паллă публицисчĕ Томас Манн çапла каланă: «Кăмăл-сипетлĕ çын – пурнăçăн чăн-чăн çынни». Çав халăхăн тепĕр ăслăлăхçи-шухăшлавçи Альберт Эйнштейн çырса хăварни те кăсăклă. «Пĕтĕмĕшле илсен, - тенĕ вăл, - мĕнпур этем пуянлăхĕсен никĕсĕ вăл кăмăл-сипет пулса тăрать». Ф. Достоевский те кăмăл-сипет пахалăхĕсемпе çеç общество малалла аталанса чечекленессине систерсе каланă.

Кашни халăхах, тĕнчери кăмăл-сипете никĕс вырăнне хурса йышăннипе пĕрлех, ăна хăй енчен те мĕн те пулин кĕртсе пуянлатма тăрăшнă. Унашкал лайăх енĕсем чăваш халăхĕн те пулман мар. Çакна вырăссен ятлă-сумлă çыравçисенчен чылайăшĕ асăрханă. Тĕслĕхрен, Сергей Диковский, «Ĕçченсен республики» ятпа 1936 çулта тухнă очеркĕнче, пирĕн çул-йĕр ăстисен ӳсĕмĕсене кăтартса, çапла çырать: «Раççейри урапа çулĕсен киревсĕрлĕхне чухлакан çын кăна чăваш халăхĕн ĕçченлĕхĕпе çинетăраслăхне чăннипе хаклама пултарать». Йӳрĕклĕхпе хастарлăх чăвашсен хăйне евĕр паха енĕ пулнине çавăн пекех А. Радищев, А. Чапыгин, В. Немирович-Данченко тата ыттисем те кăтартса хăварнă. Л. Толстой чăвашсен тасалăхне-тӳрĕлĕхне, ĕçе пурнăçласлăхне, урăх çыннăн хуйхипе тертне ăнланма пĕлнине палăртнă. Çак халăхăн ырă кăмăлĕ, ăшпиллĕхĕ, çивĕч ăсĕ, пĕтĕçӳлĕхĕпе хăюлăхĕ, сăмах вĕççĕн çӳрекен тулăх поэзийĕ çинчен М. Салтыков-Щедринпа Н. Гарин-Михайловский çырнă. Тутарсен чаплă çыравçи Г. Баширов хайланă йĕркесене те вулама кăмăллă. «Пирĕн чи çывăх кӳршĕсемпе туссем, - тенĕ вăл, - чăвашсем! Ламран лама кайрĕ вĕсен сăпайлăхĕ, мăнаçланманни, ыттисемпе килĕштерсе пурăнни. Никам та вĕсене сĕмсĕр тесе ӳпкелеме пултараймасть. Ĕçре тӳрĕ кăмăллă, туслăхра шанчăклă пулас енĕпе вĕсем ырă тĕслĕх пулма пултараççĕ». Хамăр халăхăн мухтавлă

ывӑлӗсем Иван Яковлевпа Спиридон Михайлов та чӑвашсен сӑпайлӑхӗпе чыслӑхӗ, чун тасалӑхӗпе суясӑрлӑхӗ ҫинчен хӑйсен хайлавӗсенче ӑшшӑн аса илнӗ. Иван Яковлевич Кӑнна Кушкинчи хресченсем пӳрт-ҫурта нихӑҫан та питӗрменнине, вӑрлас ӗҫе хутшӑнманнине, эрех-сӑрапа иртӗхменнине, аскӑнса пурӑнманнине палӑртнӑ.

Чӑвашсем хӑйсен ҫак пархатарлӑ туйӑмӗсене ӑруран ӑрӑва парса пынӑ, вӗсене нумайлатас тата тарӑнлатас тесе тимленӗ. Ҫав палӑрӑмсене халӑхӑмӑр ҫӗр ҫинчи пӗтӗм этемлӗхе ыр кӑмӑллӑн халалланӑ, унӑн кӑмӑл-сипетне сарма витӗм кӳнӗ.

Шел, юлашки ҫулсенче ытти нумай халӑхӑнни пекех, чӑвашсен те кӑмӑл-сипет паллисем вӑйсӑрланса тӗссӗрленме тапратрӗҫ. Чылай ҫыннӑн, уйрӑмах ҫамрӑксен, пуҫарулӑхӗпе тӑрӑшулӑхӗ ҫинчен асӑнма та май килмест. Ун пек ҫӗрте вӑйӑн-шайӑн ӗҫленипе тырри-пулли те йӗркеллӗ ҫитӗнеймест, выльӑх-чӗрлӗхӗ те ӗрчеймест. Яшсемпе хӗрсен сӑпайлӑхӗпе сапӑрлӑхӗ чаксах пырать. Ҫамрӑксем хирӗҫни-ятлаҫнине, вӑрҫни-ҫапӑҫнине, тӗрлӗ усал ӗҫ тунине кашни утӑмра тенӗ пекех куратӑн. Ӗлӗкрех уявсенче сӑрапа ҫеҫ тирпейлӗ сӑйланакан чӑваш эрех-ханша йӳҫлӗхне путса ларчӗ. Кунӗн-ҫӗрӗн ӗҫнине пула чирлекенсемпе вилекенсем йышлӑланчӗҫ. Патӑръел енчи Еншикри хам ҫуралнӑ аслӑ урама аса илетӗп те, чун ыратса каять. Иртнӗ ӗмӗрӗн 60-80-мӗш ҫулӗсенче манпа тантӑш е кӑшт аслӑрах ҫынсем, вӑй питти этемсем килӗрен тенӗ пекех виле-виле выртрӗҫ. Хӗрарӑмсем те чыслӑхне ҫухатма пуҫларӗҫ. Хӑш-пӗр йӗкӗтсемпе хӗрсем, намӑс-симӗсе ҫухатса, ваттисене кӳрентереҫҫӗ. Ашшӗ-амӑшне пӗчченлӗхре хӑварса, хулана ӑсанакансем те пур. Вӗсем хӑйсене ҫуратнӑ ҫынсене хӑвӑрт манса каяҫҫӗ, килме пӑрахаҫҫӗ, пулӑшмаҫҫӗ. Урамӗ-урамӗпе халӗ ватӑсем, сусӑрланнӑ ҫынсем, тӑлӑх-туратсем, ӗҫке ернӗ инкесем. Ҫамрӑксенчен чылайӑшӗ аслӑ ӑру ҫыннисене сума сумасть, вилнисене хисеплемест. Пӑхӑр-ха ял масарне. Хальхи чылай ҫамрӑк ҫын хӑйӗн 40-50 ҫул каялла вилнӗ аслашшӗпе асламӑшӗн, кукашшӗпе кукамӑшӗн вилтӑприйӗсене тупайӗ-и унта? Ҫук пулӗ. Хӗресӗсем хуҫӑлса, палӑкӗсем юрӑхсӑра тухса пӗтнӗ, вилтӑприйӗсем ҫӗрпе тикӗсленнӗ. Кама, хӑҫан тата ӑҫта пытарнӑ, миҫе ҫул пурӑннӑ, хӑш йӑхран тухнӑ - нимӗн те пӗлейместӗн.

Мӗншӗн чакса, ситрелсе пырать-ши чӑваш ҫыннин кӑмӑл-сипечӗ? Ӑҫта-ши унӑн сӑлтавӗ? Тен, вӑл – эпир ҫӗршывӑн тӗрлӗ вӑхӑтри пуҫ-лӑхӗсем хатӗрленӗ суя таултавлӑ, иккӗленӳллӗ кӑмӑл-сипет виҫисемпе пурӑннинче,

патшалăхпа общество шучĕпе пурăнма хăнăхнинче? Тен, вăл – аслă ăрусем нацин авалтан килекен чи-пер йăли-йĕркисене çамрăксем патне çитерей-меннинче, вĕсен чăн-чĕрине витерейменнинче, ача-пăчапа яш-кĕрĕме ашшĕ-амăшĕпе аслашшĕ-асламăшне хисеплеме вĕрентейменнинче, пĕчĕкрен ĕçе юратма, пуян чун-чĕреллĕ пулма ăс парайманнинче? Тен, вăл - çитĕнекен ăрăва тĕнче культурин паха тĕслĕхĕсемпе паллаштарайманнинче, чиркӳрен уйăрса янинче?

Кăмăл-сипет ачалăхран пуçланать, аталанать. Аслă педагог В. Сухомлинский ачана мĕн сăпкаранах ырăпа усала тĕрĕс курма вĕрентме сĕннĕ. Апла, ăна манар мар.

Çамрăк тусăм, санăн та кунта шухăшламалăх пур.

Вун виççĕмĕш калаçу

ТУССĂР ПУРНĂÇ – УПА ПУРНĂÇĔ

Туспа туслăха халалланă çак сăмахăма хам «Çилçунатра» ĕçленĕ чух Самар облаçĕнчи Похвиçнĕ районĕнчи Гена Максимов вĕренекенрен килнĕ çыруран пуçлас терĕм. «Хаклă редакци, - тенĕччĕ вăл унта. – Мана пулăшаймăн-ши? Туслăх çинчен эпĕ нумай вуланă. Хаçат-журналта та, кĕнекере те. Анчах вăл пуррине темшĕн ĕненес килмест. Курман мар-ха: хăш-пĕрисем «эпир çывăх та шанчăклă туссем» тесе пĕрер эрне е уйăх пек ыталашса çӳреççĕ те уйрăлса каяççĕ. Çавăнпа та сана, журналăм, ман валли чăн-чăн тус тупса пама ыйтатăп. Арçын-и унта, хĕрача-и – кирек хăшĕ те юрать. Анчах ĕмĕрлĕх, пĕр çăвартан пурăнмалли тус пултăр».

Эпĕ вара ăна çапларах хурав патăм: «Гена, сана тӳрех хирĕçлетĕп! Çук, туса, эс каланă пек, шыраса тупаймастăн, сутăн та илейместĕн. Ăна пăхса ӳстерме кăна пулать. Курнă-и эсĕ сад ăсти улмуççисене, ытти çимĕç йывăççисене епле тимлесе пăхнине. Çулталăкăн кирек хăш тапхăрĕнче те вĕсенчен уйрăлма пĕлмест вăл. Çуркунне-кĕркунне ылашши туратсене иртет, вуллисене шуратать, çулла шăварса, кăпкалатса, апатлантарса тăрать, хĕлле сивĕпе шăнса сиенленесрен, юр хуçасран, мулкачсемпе шăшисем кăшласран сыхлать. Тус-юлташа та санăн çавнашкалах çитĕнтермелле, туслăха та çавăн пек упрамалла. Хăв килĕштернĕ-кăмăлланă çынпа хирĕçсе каясси те, чĕрре кĕресси те пулĕ. Ун пек чухне кутăнлашса, шăмарса

ан ҫӳре. Тусу патне, ҫиллӗне пусарса, ху пыр чи малтан, йӑнӑшне ӑнланса илме пулӑш. Чӑт, каҫар, кӗреш. Кайран ӳкӗнмӗн. Эс тӑрӑшни сая каймӗ. Юлташу хӑй айӑпне туйса илӗ, сан тимлӗхӳне лайӑхпа хуравлӗ, саншӑн вута та кӗме хатӗр маттур этем пулса тӑрӗ».

Туслӑх ҫынна кашни самантрах, кашни утӑмрах кирлӗ. Акӑ эсӗ киле парса янӑ задачӑна шутлатӑн, шутласа кӑлараймасӑр асапланатӑн - ҫийӗнчех тусу патне чупатӑн. Е тата уроксене хатӗрлесе ҫитернӗ хыҫҫӑн санӑн урама тухса чушкӑлла выляс шухӑш кӗрсе кайрӗ – ӑна кайса чӗнетӗн. Е сан аҫуна та, аннӳне те калама юраман шухӑш ҫуралчӗ... – каллех ҫывӑх ҫыннун килне вӗҫтеретӗн. Ҫапла, туслӑх – калама ҫук хӑватлӑ вӑй, ҫитӗнӳсен никӗсӗ, ӑнӑҫусен ҫӑлкуҫӗ. Ҫумра шанчӑклӑ ҫын пулсассӑн вӗренме, пурӑнма ҫӑмӑл. Йывӑрлӑхсемпе чӑрмавсене те туспа пӗрле ним те мар ҫӗнтеретӗн. Вӑл пулмасан вара питӗ кансӗр, кичем. Туссӑр пурнӑҫ упа пурнӑҫӗ пек. «Пӗччен путеке тукмак тытать» тесе те чӑваш ваттисем ахаль каламан-тӑр ҫав.

Туслӑх - ҫав тери анлӑ пӗлтерӗшлӗ пуплев, сарлака ӑнлав. Вӑл уйрӑм ҫынсене ҫеҫ мар, халӑхсене те пӗр тӗвве ҫыхса, пӗтӗҫтерсе тӑрать. Ӑна чӑвашсем те, ытти халӑхсем евӗрех, мӗн авалтан хакланӑ, упранӑ, малалла аталантарнӑ. Вӗсем хӑйсен кӳршисемпе – вырӑссемпе, тутарсемпе, пушкӑртсемпе, ҫармӑссемпе, ирҫе-мӑкшӑсемпе, удмуртсемпе яланах килӗштерсе, тату пурӑннӑ, телей ҫитсен пӗрле савӑннӑ, хӗн килсен пӗр-пӗрне ал панӑ, ҫӗкленӗ. Пирӗн ентешӗмӗрсем ытти халӑхсен ятлӑ-сумлӑ ывӑлӗ-хӗрӗсемпе туслӑ пулнине ҫирӗплетекен тӗслӗхсем историре питӗ нумай. Сӑмахран, чӑвашсене ҫутта кӑларакан И. Я. Яковлев вырӑссен чаплӑ демократ-педагогӗпе И. Н. Ульяновпа юнашар тӑрса ӗлӗкхи хивре самана хирӗпе паттӑррӑн утнӑ, вак халӑхсене вӗрентсе пӗлӳллӗ тӑвас ӗҫе пӗтӗм вӑйне панӑ. Хамӑрӑн паллӑ ҫыравҫӑсенчен Ҫеҫпӗл Мишши украина сӑвӑҫипе Федор Пакрышеньпа, Ҫемен Элкер белорус юрӑҫипе Янка Купалӑпа, Ухсай Яккӑвӗ вырӑс поэчӗпе Александр Твардовскипе уйӑрайми туссем пулнӑ.

Е тата тӗнче уҫлӑхне тухнӑ малтанхи кӑйкӑрсене Андриян Николаев чӑвашпа Юрий Гагарин вырӑса илер. Ҫак паттӑрсем пӗр-пӗрне тӗлӗнмелле хытӑ юратни, хавхалантарни, пулӑшни халӗ пуриншӗн те паллӑ.

Туслӑ пулма ху ҫитӗнсе ҫитессе, ҫулсем хушӑнасса кӗтсе лармалла мар. Пӗчӗклех пуҫламалла ӑна, ача чухнех йӗркелемелле. Ача садӗнче юлашки сыпӑкри

ушкăна çӳретĕн-и е кĕçĕн классенче вĕренетĕн - çумăнта яланах савăнăça е хуйха çурмалла пайламалли тусу пултăр. Вăл этеме ĕмĕрĕн кирек хăш тапхăрĕнче те сывлăш пекех кирлĕ. Вĕреннĕ чухне те, специальность туянса ĕçлеме пуçласан та, пенсие кайсан та унсăрăн ĕç тухас çук.

Туслăх пĕлтерĕшне туйман çын суккăр, мĕскĕн, айван. Хăть унăн çăмăл автомашина пултăр, хăть Японире кăларнă видеомагнитофон, хăть ылтăн япаласем – вăл пурпĕрех чухăн. Ахальтен мар этемлĕх çавна пиншер çул сăнаса-тĕпчесе, темĕн чухлĕ каларăшсем, тупмалли-сутмалли юмахсем хывнă. Чăвашсен те çителĕклĕ вĕсем. Хăш-пĕрисене аса илерха: «Шанчăклă тусăн хакĕ çук», «Тус вăл – пурнăç сиплĕхĕ», «Юлташсăр çын тымарсăр йывăç пек», «Пуслăх хуçăлсан, çĕнĕ тăвăн, туслăх татăлсан – мĕн тăвăн?» Апла-тăк, мăн асаттесен сăмахĕсене пирĕн асрах тытасчĕ. Халĕ, пăтравлă та пăлхавлă саманара, туслăх пире уйрăмах питĕ кирлĕ. Усал-тĕселпе кĕрешме, чун тасалăхне упрама, малалла утма.

Вун тăваттăмĕш калаçу

ÇУТКĂÇУ ПУР–И САНĂН?

«Çуткăç» тесе эпĕ «идеал» сăмаха чăвашларах каласшăн пултăм. Нумай чĕлхере ку пуплев çав ятпах çӳрет. Чăннипе вара вăл – грек сăмахĕ. Тĕс, сăнар, ăнлав тенине пĕлтерет. Идеала асăнсанах пирĕн куç умне пархатарлă тĕслĕх, аякра ялкăшакан çуткăç (факел), якалса-туптанса çитнĕ паллă пулăм, талпăнуăнтăлăвăн çӳллĕ тĕллевĕ тухса тăрать.

Кашни класпа ушкăнăн тата уйрăм çыннăн пурнăç çулĕ çинче мал енче хăй кăмăлĕпе суйласа илнĕ йăлтăр çăлтăр пек çиçекен çутă паллă пур. Вĕсем ун патне хастаррăн утаççĕ. Унран вăй-хăват, çĕкленӳ, хавхалану илеççĕ. Ахальтен мар ĕнтĕ паллă совет педагогĕ В. А. Сухомлинский воспитани ĕçĕнче, çав шутра кăмăлпа характера çирĕплетнĕ çĕрте те, ырă тĕслĕхĕн вăйĕ калама çук пысăк пулнине палăртнă.

Çутă сăнар патне туртăннине тепĕр майлă телей çулĕ вырăннех хума пулать. Вăл этеме шалтан туптанма, аталанма пулăшать. Идеал кашни ачан, кашни çамрăкăнах йĕркеленет. Тепĕр чухне çакă йĕри-

тавралăх витĕм кӳнĕ май пĕчĕккĕн, сисĕнчĕксĕр пулса пырать.

Çамрăк ăру çутă сăнар валли пĕр-пĕр паллă героя суйласа илет. Анчах та кунта ăна суйласа илни кăна çителĕксĕр. Унăн çав персонажа чăн пурнăçри хăй килĕштерекен çын сăн-сăпатĕнче курма пĕлмелле. Идеал вырăнне вĕренекенсем камсене суйласа илеççĕ-ха? Ытларах чухне – ашшĕ-амăшне, пĕлĕш-тантăшне, тус-юлташне, илемлĕ хайлавсемпе кинофильмсенчи, радиопа телекăларăмсенчи геройсене.

Тĕнчипе чапа тухнă çыравçăсем, ӳнерпе ăслăлăх ĕçченĕсем камсенчен тĕслĕх илсе ӳснĕ-ши? Ытларах чухне вĕсем хăйсемпе юнашар çынсен, тăванĕсен, аслă юлташĕсен паха енĕсене ăша хывса çитĕннĕ. Çамрăк Пушкина, акă, унăн ăшă чунлă та сăпайлă няни Арина Родионовна хавхалану кӳнине пурте пĕлетпĕр. В. И. Ленин та ача чухне хăйĕнчен хăй çирĕп ыйтма, хистеме пултарнипе, виçевлĕ тĕллевсем лартса вĕсене пурнăçлассине тĕрĕс йĕркеленипе палăрса тăнă. Унăн çуткăç вырăнĕнче аслă пиччĕшĕ Саша шутланнă.

Чăваш халăхĕн мухтавлă ывăлĕн И.Я. Яковлевăн «Асаилӳсем» кĕнекинче вăл ачалăх çулĕсенче суккăрланнă аслашшĕне Пахома юратни çинчен çырнă йĕркесем пур. Çулăмлă сăвăçăмăр Çеçпĕл Мишши хăйне питĕ çамрăклах тăлăха хăварнă ашшĕн çутă сăнарне мĕн виличченех асра тытни те паллă пирĕншĕн. Тĕнче уçлăхне икĕ хут тухнă паттăр кăйкăрăмăр А. Г. Николаев амăшне сума суса, тав туса çырнине те пурте вуланă эпир.

Пурнăç тикĕс килмест, теççĕ. Тепĕр чухне кĕтмен çĕртен инкекĕ те сиксе тухать. Ним тума аптăраса тăратăн вара: хуйха ниçтан та ирттерсе яма май çук пек туйăнать. Кунашкал самантсенче хăвпа хăв кăна юлни, пĕчченлĕхре пурăнни сиенлĕ. Йĕри-тавра пăхса, танлаштарса, тарăннăн шухăшласа пăхмалла. «Паллă çынсем çакăн пек кăткăс та йывăр вăхăтра мĕн тунă пулĕччĕç-ши?» - тесе шутламалла. Пирĕн пурнăçра нушана парăнмасăр, шанчăка çухатмасăр малалла утнă çынсем сахал мар. Çавсенчен пĕри – чăвашсен кăвар чĕреллĕ сăвăçи Альпăрт Канаш. Хăрушă чир ăна çамрăклах урасăн ӳкернĕ, çӳреймен тунă. Вăл çапах та нăйкăшса ӳкмен. Сăвăсемпе очерксем, статьясем çырма тытăннă. Чĕри тапма чарăниччченех халăх пурнăçне хĕрӳллĕн хутшăннă, çамрăксен çывăх тусĕ, шанчăклă пулăшаканĕ пулса тăнă.

Çамрăк туссем хушшинче литература хайлавĕсенчи персонажсене хăйсен идеалĕсем туса хуракансем те йышлă. Пĕриншĕн çав çутă сăнар – Эсхил

трагедийĕнчи Прометей, теприншĕн – Л. Толстойăн «Война и мир» романĕнчи Пьер Безухов, виççĕмĕшĕшĕн – С. Элкерĕн «Хĕн-хур айĕнче» поэминчи Чакка, тăваттăмĕшĕшĕн – Х. Уярăн «Таната» романĕнчи Ухтиван, пиллĕкмĕшĕшĕн – Ухсай Яккăвĕн трагедийĕнчи Тутимĕр. Çакнашкал героикăлла хайлавсенчи паттăрсен сăнарĕсене çамрăк ăру яланах хапăл туса йышăнать, вĕсенчен тĕслĕх илет, хăюллă та харсăр пулма ĕмĕтленет.

Паттăрлăха, паллах, кирек ăçта та, кирек хăçан та, кирек камăн та кăтартма май пур. Сăнанă та пулĕ-ха эсĕ, çамрăк тусăм, аслă та ăслă çынсен кун-çулĕнче сайра тĕл пулакан инкек-синкеклĕ лару-тăрăва питех курăймастăн. Вĕсен ӳсĕмĕ кулленхи тикĕс ĕçре хуллен чăмăртанса пынă. Кашни кунхи ахаль ĕçех çав ĕçченсен кăмăлне пиçĕхтернĕ, кăткăс тапхăрта хăюлăхпа паттăрлăх кăтартмашкăн май туса панă.

Пĕр-пĕр тĕлĕнмелле паттăр ĕç патне герой пĕчĕккĕн çитет, куллен-кун хатĕрленет. Çавнашкал çирĕп те маттур çынсем хушшинче чăвашсем те йышлă: граждан вăрçи вăхăтĕнче Аслă Патăръел патĕнчи хаяр çапăçура пуçне хунă П. Крепков комиссар, тăшман дзочĕн амбразурине хăйсен ӳчĕсемпе хупласа хамăр çарсене çĕнтерӳ тума çул уçса панă Е. Алексеев сержантпа А. Карташов салтак, преступник-семпе хăюллăн кĕрешсе вилнĕ А. Портнов милиционер, Н. Никифоров журналист т.ыт.те.

Çамрăк тусăм, сана, сăмах май, сĕнӳ те парса хăварас килет. Паттăрсен шăпине тĕпчеме уйрăм тетрадь е журнал ту. Унта геройăн сăнӳкерчĕкне вырнаçтар, пысăк пĕлтерĕшлĕ вырăнсене çырса ил. Çав маттур çыннăн кун-çулĕнчи палăруллă самантсене, пурнăç йĕркине, кил-йышне, шухăш-ĕмĕчĕпе кăмăл-туйăмне палăртса хăвар. Ку вăл сана малашлăхра кирлĕ пулĕ.

Тĕрлĕ-тĕрлĕ халăхсен ятлă-сумлă çыннисен, тĕслĕхрен, Л. Толстойăн, пурнăçне тишкернĕ чух тата çакна та асăрхатăн. Вĕсенчен чылайăшĕ дневниксем çырса пынă. Ума ятарлă тĕллевсем лартса, хăйсене çавсене пурнăçлама хăнăхтарнă. Çапла майпа хăйсен вăйсăр енĕсене пĕтерсе пынă. Характерне малалла çирĕплетнĕ. Çамрăк тусăм, çак меслетпе усă курма эсĕ те пултармалла.

Идеала тупасси, çутă сăнара палăртасси чи кирли пулнине ăнлантăн пулĕ тетĕп. Анчах çакна та манас марччĕ. Идеала суйласа илнипех характер çирĕпленсе çитеймест. Тӳррипе каласан, унран кăмăл пиçĕхĕвĕ пуçланать çеç-ха. Малалли ăнăçу йăлтах хăвăнтан,

хастарлӑ та пуҫаруллӑ, тимлӗ те типтерлӗ пулнинчен килет.

Хӑвӑн пурнӑҫунта ҫуткӑҫ йыхравне яланах туйса тӑр, ҫамрӑк тусӑм.

Вун пиллӗкмӗш калаҫу

ХУПА ХУ ХУҪА ПУЛ

Ачалӑхпа яшлӑх – этем кун-ҫулӗн пуҫламӑшӗ, унӑн чи селӗм те хӳхӗм тапхӑрӗ. Вӑл - ҫын пурнӑҫӗн ҫуркунни. Паллӑ ӗнтӗ, ҫутҫанталӑкри ҫуркунне ҫу илемне ҫурататъ. Ҫур вӑхӑтлӑ та тикӗс килсен, тӑпрана нӳрӗкпе ытлӑ-ҫитлӗ витерсен, ҫулла тыр-пул вӑйлӑ ҫитӗнет, улӑх-ҫаран тулӑх ешерет, выльӑх-чӗрлӗх ӗрчет. Ҫавӑн пекех ачалӑх-ҫамрӑклӑх та этем ӗмӗрӗн ӳлӗмхи сыпӑкӗсене ирттерме ырӑ майсем уҫса паратъ. Ҫын шӑпинче унӑн пӗлтерӗшӗ калама ҫук пысӑк.

Акӑ мӗншӗн ӗнтӗ санӑн, ҫамрӑк тусӑмӑр, мӗн пӗчӗкрен вӑл тухӑҫлӑ пултӑр тесе тимлемелле. Ҫакна асту: ҫынра темӗнле хӑватлӑ, ҫӗклентерӳллӗ те хавхалантаруллӑ вӑй пур. Вӑл – этем хӑйне ҫӗнетсе улӑштарассишӗн хыпӑнса ҫунни, ӑнтӑлни-талпӑнни. Ҫак вӑй санӑн ӗҫӳнте, вӗренӗвӳнте, канӑвунта, кулленхи тӗрлӗ енлӗ хутшӑнӑвунта палӑратъ. Анчах та вӑл тапса-вӗресе тӑтӑр тесен, хӑвна ху пӗрмаях сӑнаса-тӗпчесе пымалла, кӑмӑлупа характерна, шухӑшусемпе туйӑмусене хӑнӑху кӳмелле, пиҫӗхтермелле.

Енчен те эсӗ пур енчен те аталаннӑ маттур ҫын пулас тетӗн-тӗк, хӑвӑнти вӑйлӑ тата хавшак туртӑмсене тӗплӗн пӗлме тӑрӑш. Тӗслӗхрен, ӗҫлес пултарулӑхун шайне, ку е вӑл предмет патне, пӗлӳлӗхӗн пӗр-пӗр тӗнчине туртӑму пуррине палӑрт. Ҫавӑн пекех кунта хӑвна ӗҫре сӑнаса тӗрӗслени, ӗмӗт вылявне, шухӑшлавна ятарлӑ программа тӑрӑх хӑнӑху кӳни усӑллӑ.

Санӑн хӑвӑнти пархатарлӑ пулӑмсене аталантарма, япӑх енӳсене вара пӗчӗккӗн чакарма, юлашкинчен вӗсенчен пуҫӗпех тасалса ҫитме май пур.

Характер ӗҫре, вӗренӳре, кӗрешӳре тӗрекленет. Ҫавна асра тытса эсӗ шкулта кашни предметпа, кашни урокпа туллин усӑ кур. Санӑн тантӑшусенчен хӑшӗ-пӗри кӑмӑл ҫирӗплӗхӗ задача шутланӑ май ҫеҫ палӑратъ тесе шухӑшлатъ. Ку тӗрӗсех мар. Аслӑ классенчех, акӑ, ҫӗнӗ материала алла илнӗ вӑхӑтра ҫирӗп кӑмӑллӑ пулмасан нимӗн те тӑваймастӑн.

Вĕрентекен сăмахне итлесе ларнă чух та чăтăмлăхпа тӳсĕмлĕх кирлĕ. Киле парса янă ĕçе пурнăçланă самантра та çавнашкалах.

Хăвна ху воспитани парас шутпа чуну килĕштерекен темле тĕллеве тытма та, тем тĕрлĕ ĕçе суйласа илме те пултаратăн. Туртăму пур-тăк, калăпăр, хальхи саманашăн питех те кирлĕ предметсене – философие е кибернетикăна – тĕпчесе вĕренес задача ларт. Кусене халлĕхе шкул программине кĕртмен. Апла пулсан сан çак енĕпе уйрăм план туса хатĕрлемелле. Вĕрентекенсемпе канашламалла, ятарласа кăларнă кĕнекесемпе, хаçат-журналти статьясемпе паллашмалла, çак темăна халалланă кинофильмсене курмалла т.ыт.те.

Çамрăк тусăм, эсĕ хăвна ху хистеме, хăвăнтан хăюллăн ыйтма, умна паллă тĕллев лартса ăна пурнăçа кĕртме пĕл. Пурнăçра çакна çирĕплетекен паха тĕслĕхсем тăтăшах тĕл пулатăн. Иртнĕ ĕмĕрĕн çитмĕлмĕш çулĕсенче, хам Патăръелĕнчи «Авангард» хаçатра ĕçленĕ вăхăтра, пĕррехинче Ишлĕ Шетмĕри вăтам шкулти VI класра вĕренекен К. хушаматлă арçын ачана курсаттăм. Чарусăрччĕ вăл, чăрсăрччĕ, час-часах йĕркене пăсатчĕ, çапăçатчĕ, кĕçĕннисене кӳрентеретчĕ. Тепĕр хут ăна виçĕ çул иртнĕ хыççăн тĕл пулма тиврĕ. Шалтах тĕлĕнтерсе пăрахрĕ. Халĕ ăна паллама та çук: ырă май улшăнса кайнă. Йĕркеллĕ калаçать, типтерлĕ тыткалать. Лайăх вĕренет. Манăн çакăн тупсăмне пĕлес килчĕ. «Çар училищинче вĕренекен хамăр ял ачипе туслашни пулăшрĕ мана, - терĕ çакскер. - Çулĕпе вăл манран пĕр-ик çул аслăрах. Анчах пĕрре те хăйне мăнна хумасть, аслисене те, кĕçĕннисене те хисеплесе калаçма пĕлет, таса та тирпейлĕ çӳрет, вĕренӳ отличникĕ, ăста спортсмен, пăшалтан тĕл перет, кĕнеке нумай вулать. Вĕренме те, вулама та, выляма та вăхăт çитерет. «Епле ĕлкĕретĕн-ха эсĕ капла пурне те тума?» - тесе ыйтсан, вăл çапла хуравларĕ: «Хампа хам хуçа пулни, хама ертсе пыма пĕлни пулăшать. Шухăш тытсан, çине тăрсан - ĕç ăнатех. Эсĕ те тăрăшса пăх-ха - ӳкĕнмелле пулмĕ». Вара эпĕ те ун тĕслĕхĕпе пурăнса пăхма шухăшларăм. Хама хистеме пуçларăм, ума уçăмлă тĕллевсем лартса, вĕсене пĕчĕккĕн пурнăçласа пытăм».

Çамрăк тусăм, çакна та ан ман: туртас текен лав çине вăй çитмелĕх çеç тиемелле. Вышкайсăр пысăк ĕçсем, пурнăçлама май çук тĕллевсем ан палăрт. Мекĕрленсе туртни, тапаçланса сĕтĕрни тепĕр чух усă вырăнне сиен çеç кӳрет, сывлăха хавшатса хăварать. Хăвăн çутă ĕмĕтне ĕçе кĕртнĕ чух ыввăннине, ĕшеннине

туйсанах урама тух, уçă сывлăшра çӳре, пахчара е картишĕнче тăрмаш.

Чăрмав-терт умĕнче нихăçан та хуçălса ан ӳк. Палăртса хунине пĕр тикĕссĕн пурнăçа кĕртесси, хăвна вăй-халпа ăс-тăн, кăмăл-сипет тĕлĕшĕнчен аталантарасси яланхи йăлу пулса тăтăр.

Çулсем иртеççĕ. Эсĕ те, çамрăк тусăм, ӳс-се тĕрекленсе çитĕн, мăн çынсен ретне кĕрĕн. Пурнăçăн кăткăс та тумхахлă çулĕпе шанчăклăн, хăюллăн утăн. Ачалăхра, çамрăклăхра туптаннă кăмăлу сана малашлăхра пулăшса пырĕ. Ахальтен мар вырăссем çапла каланă: «Хăтлану акатăн – хăнăху выратăн, хăнăху акатăн – характер выратăн».

КĔНЕКЕРИ ТЕМĂСЕМПЕ КАЛАÇУ ИРТТЕРМЕЛЛИ ЫЙТУСЕМПЕ ĔÇСЕМ

1-мĕш тема

- Камсем аннене халласа картинăсем ӳкернĕ?
- Анне çинчен мĕнле хайлавсем, юрăсем пĕлетĕр?
- Г. Н. Волков анне пирки мĕн каланă?
- И. Я. Яковлев «Çемье вăл халăх чаракĕ, патшалăх чаракĕ» тенине мĕнле ăнланатăн?

Çак темăсенчен пĕринпе пĕчĕк хайлав çырăр:

- Анне – чăвашшăн çутă та ялтравлă ят.
- Анне сăнарĕ – чăваш сăмахлăхĕпе ӳнерĕнче.
- Анне тата паянхи чăваш тĕнчи.

2-мĕш тема

- Мĕн вăл тăван кĕтес?
- Ăçта-ши Тăван çĕр-шыв хăвачĕпе илемĕ?
- Чăвашъен ятне-шывне çĕклеме хутшăнатăн-и эсĕ?
- Кам вăл чăн-чăн патриот-интернационалист?

3-мĕш тема

- «Çут çанталăк» еплерех ăнлав вăл?
- Хăвăр тавралăх çинчен каласа пар-ха.
- Чăвашсен çут çанталăка упрас тĕлĕшри ырă йăлисене аса илсем.
- Эсĕ тăван тăрăхшăн тăрăшса мĕн тума пултартăн?

4-мĕш тема

- Çĕр çинче миçе халăх пурăнать? Вĕсенчен хăшĕсем чи пысăккисем, хăшĕсем чи пĕчĕккисем?
- Пирĕнпе кӳршĕллĕ халăхсем çинчен мĕн пĕлетĕн?
- Чăваш чĕлхи мĕнле чĕлхе?
- Тăван чĕлхемĕре упрас тĕлĕшри хăвăн тивĕçне эсĕ мĕнле ăнланатăн?

5-мĕш тема

- И. Яковлев чăваш ваййи пирки «ку ӳкерчĕке куççульсĕр пăхаймарăм» тени унăн кун-çулĕнчи хăш пулăмпа çыхăннă?
- Н. Гарин-Михайловский хăçан тата хăйĕн хăш хайлавĕнче чăваш ваййи çинчен питĕ ăшшăн та витĕмлĕн çырса хăварнă?
- Чăвашсен мĕнле йăлисене пĕлетĕн эсĕ?
- Тăван йăла-йĕркене упрасси санран килет-и?

6-мĕш тема

- Чăваш тĕррине сăнласа пар-ха.
- Пирĕн тĕрре тĕнчере ăçта-ăçта пĕлеççĕ?
- Халăхăн мухтавлă тĕрĕçисенчен эсĕ камсене пĕлетĕн?
- Авалтан тăсăлакан эрешĕмĕр ан çĕттĕр тесен мĕн тумалла-ши?

7-мĕш тема

- Чăвашсен мĕнле музыка инструменчĕсем пур?
- Наци музыка инструменчĕсене ăсталакансенчен камсене пĕлетĕн?
- Ачасем çак ĕçе хутшăнма пултараççĕ-и?
- Ку енĕпе сан шутпа патшалăх тытăмĕпе пултарулăх пĕрлешĕвĕсем умĕнче еплерех тĕллевсем тăраççĕ?

8-мĕш тема

- Чăвашсен апачĕсене шутласа тух-ха?
- Апат халăхăн сăн-сăпатне уçса пама пулăшать-и?
- Хамăр апатсенчен хăшĕсене эсĕ хăв хатĕрлеме хутшăнатăн?
- Наци апачĕсен пĕлтерĕшне çĕклесси камран килет?

9-мĕш тема

- Халăх сăмахлăхĕ - пурнăç кĕнеки, тенине мĕнле ăнланатăн?
- Тĕрлĕ халăхсен фольклорĕ хушшинче мĕнле пĕрпеклĕхсемпе уйрăмлăхсене курма пулать?

- Чăвашсен атте-анне, ĕçлев, тăван çĕр-шыв çинчен хывнă каларăшĕсемпе ваттисен сăмахĕсене каласа парха.
- Фольклор енĕпе класра тата унăн тулашĕнче сан шутпа мĕн тума пулать?

10-мĕш тема

- Тĕнче шайĕнчи ăмăртусенче чапа тухнă чăваш спортсменĕсем камсем?
- Чăтăмлăхпа çирĕплĕх – пирĕн халăхăн никĕс пĕлтерĕшлĕ паллисем пулнине мĕнпе çирĕплетме пултаратăн?
- Чăтăмлăхпа çирĕплĕхĕн чăваш халăх историйĕнчи вырăнĕ сана еплерех курăнать?
- Эсĕ ку енĕпе хăвăн тивĕçне мĕнле ăнланатăн?

11-мĕш тема

- Тăван халăхăн мĕнле ырă тата япăх енĕсем паллă саншăн?
- Чăвашсен кĕвĕçӳлĕхĕпе вĕчĕрхенӳлĕхĕ çинчен мĕн шутлатăн эсĕ?
- И. Яковлев «малти урапа куçсан хыçалти унран юлмасть» тесе хăçан тата мĕн пирки каланă?
- Тăван халăхне çĕклесшĕн кĕрешнĕ пысăк вĕреннĕ çынсен шутне камсене кĕртме пултаратăн?

12-мĕш тема

- Кăмăл-сипет тесе мĕнле ăнлава калаççĕ?
- Раççейри чаплă çыравçăсемпе ăсчахсем чăвашсен ырă кăмăлĕпе ăшпиллĕхĕ çинчен мĕн-мĕн каланă?
- Мĕншĕн ситрелсе пырать-ши юлашки тапхăрта чăваш çыннин кăмăл-сипечĕ?
- Аслă педагог В. Сухомлинский ачана мĕн сăпкаранах ырăпа усала тĕрĕс курма вĕрентме сĕннине мĕнле ăнланмалла?

13-мĕш тема

- Туслăх çынна хăçан кирлĕ?
- Туслăх – ăнăçусен çăл куçĕ тенине мĕнле ăнланатăн?
- Чăвашсен мухтавлă çыннисемпе ытти халăхсен ывăлĕ-хĕрĕн туслăхĕ çинчен мĕн пĕлетĕн?
- «Туслăх ачалăхран пуçланать» темăпа пĕчĕк калав çырăр.

14-мĕш тема

- «Çуткăç» («Идеал») ăнлав пĕлтерĕшĕ мĕнре?
- Паллă çыравçăсемпе ăсчахсем идеал çинчен мĕн каланă?
- Чăвашсен мухтавлă çыннисен идеалне мĕнре куратăн?
- Идеала суйласа илесси хăçан пуçланать?

15-мĕш тема

- Ачалăх-çамрăклăхăн çын шăпинчи вырăнне ăçта куратăн?
- Характер кĕрешӳре тĕрекленет тенине мĕнле ăнланатăн?
- Çамрăк тусăм, хăвна ху хистеме пĕлетĕн-и эсĕ?
- Туртас лав çине вăй çитмелĕх кăна тиемелле тени çинчен эсĕ мĕн шухăшлатăн?

ТУПМАЛЛИ

Çамрăк тусăмçăм, чăваш ачи 5
Аннемĕр – кун-çул никĕсĕ 7
Ытарайми тăван кĕтес 13
Пурăнах, çутçанталăк 17
Шăнкăр-шăнкăр шыв 21
«Куççульсĕр пăхаймарăм» 25
Эх, тĕррĕмĕр, эрешĕмĕр 28
Шăхлич тума пĕлетĕр-и? 32
Хуплу, шăрттан, пӳремеч... 37
Улăп, Юман паттăр, Сармантей... 41
Упрансам, чăтăмлăх 45
Кĕвĕçӳ ырă тăвать-ши? 51
Ан ситрелсем, кăмăл-сипет 56
Туссăр пурнăç - упа пурнăçĕ 60
Çуткăçу пур-и санăн? 64
Хупа ху хуçа пул 69
Кĕнекери темăсемпе калаçу ирттермелли ыйтусемпе ĕçсем 73

Учебное издание

Мефодьев Александр Иванович

РАЗГОВОР О РОДИНЕ
Беседы писателя-ученого с сыном чувашским

На чувашском языке

Учебное пособие

Научный редактор А.Е. Горшков

Сдано в набор 14.10.2003. Формат 60х8/16.
Печать оперативная. Бумага писчая.
Усл. печ. л. 4,5. Тираж 500 экз. Заказ №

Чувашский государственный педагогический
университет им. И.Я. Яковлева
428000, Чебоксары, ул. К. Маркса, 38

Отпечатано на участке оперативной полиграфии
Чувашского государственного педагогического
университета им. И.Я. Яковлева
428000, Чебоксары, ул. К. Маркса, 38